

XXII. évfolyam. 1906. 5–6. szám.

IPAROSOK OLVASÓTÁRA

Szerkeszti: MÁRTONFFY MÁRTON nyug. iparoktatási főigazgató.

A KÖNYV TÖRTÉNETE

II. RÉSZ

A KÖNYV TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE

IRTA

STEINHOFER KÁROLY

KIADJA:

LAMPEL R. Kk. (WODIANER F. ÉS FIAI) R. T .

KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

BUDAPEST, 1916

TARTALOM

Bevezetés

A könyv szerepe az ember életében

A könyv történeti fejlődése

A könyv az ókorban

A könyv a középkorban

A könyv az újkorban

A könyv a legújabb korban.

Bevezetés

A könyv szerepe az ember életében

Ha a könyv értékét a maga teljességében mérlegeljük, arra a kétségbevonhatatlan megállapításra jutunk, hogy a könyv az ember életében fontos és mélyreható szerepet játszik. Az ember életét a könyv kizárásával elképzelni – szinte lehetetlen. Olyan szorosan összefügg má már a könyv az élettel, hogy e kapcsolattal foglalkozni, bizonyára nem lesz érdektelen.

Mindenekelőtt azonban tisztába kell jönnünk azzal, hogy mi a könyv. Ezt leghívebben tükrözik vissza Harmsz Klausz, a lelkes könyvbarát következő szép szavai: «A könyvet ama csodaművekhez kell sorolni, amelyeket az ember alkotott; a könyv az idő folyamára vert híd, melyen a száz és ezer évekkal meghaltakat naponként felénk, az élőkhez jönni látjuk; a könyv mindazok köré vont szalag, akik olvasnak; oly életközösséget teremt, mely annyira belső és összetartó, mint semmi más; a könyv teherhajtó, mely közletről és távolról lelkünknek mindent elhoz, mire csak szüksége van. Könyv által szól a bölcs a másik bölcshez és azokhoz, kik venségük előtt bölcsnek akarnak lenni; általa szól a tapasztalt kor az ifjakhoz, sőt a gyermekekhez, ha olvasni tudnak.» Őszintébb átértéssel és rajongással valóban nem lehet a könyvről nyilatkozni. Ha komoly megértéssel átgondoljuk ezeket a szavakat, tisztán kell, hogy előttünk lebegjen az a kétségtelen igazság: a könyv az emberiség legnagyobb kincse. Mindenesetre nagyjelentőségű meghatározás ez, de semmi szín alatt sem túlzó. Hiszen a könyvnek köszönhetjük mindazt, amit a múltban történt eseményekről, alkotásokról, küzdelmekről és szenvedésekről tudunk, amelyek bizonyos időket annyira jellemeznek. S ha nem volna könyv és nem lett volna már a múltban is, vajjon tudnánk-e minderről? Bizony nem. Mert ha csak szájról-szájra szállna a tudás egyik nemzedékről a másikra, korántsem volna olyan korhű, mint van az írott szó, a nyomtatott betű által. Világos ime, hogy az élőszóval hirdetett tudománynak nincs maradandó értéke; az idővel elnémul s ami meg is marad belőle, az is csak ferdítés. Igaz értéke csak a könyvnek van, mely bár látszólag néma és halott, de valójában hatalmasabb és erősebb mindennél, ami él.

Mindez azt mutatja, hogy a könyv fontos szerepet játszik az ember életében. Szerepének fontossága azonban főleg abban rejlik, hogy fenntartja a tudományt és a nagy szellemekkel való érintkezés fonalát.

A tudomány szempontjából tekintve a könyv szerepét, az oktatót látjuk benne és halljuk, amint frissen és elevenen beszél évszázadokkal, sőt évezredekkel ezelőtt megtörtént dolgokról, letűnt nemzedékekről, azok szokásairól, értelmi világukról és életmódjuk egész berendezéséről. A könyv ebben a szerepében szólnak hozzánk a mindenkori tudósok a tudomány minden térbeli haladásáról és vívmányairól. És az általuk lerakott eszmékből és eszményekből táplálkozott és táplálkozik a fiatalabb nemzedék, hogy azután saját tapasztalataival kiegészítve, ismét átplántálhassa az eljövendő nemzedékre.

A másik szempontból kiindulva, a könyv szerepe már általánosabb. Ámbár ebben a szerepében is oktat, de már inkább lelki élvezetet és gyönyörűséget nyújt. Megszólaltatja a mindenkori nagy írókat és költőket. Amikor valamelyik írónak vagy költőnek gondolataiban gyönyörködünk, úgy érezzük magunkat, mintha alakjai közvetlenül mellettünk volnának, hozzánk szólnának s képzeletünkben szinte megelevenednek. S csak akkor, mikor a könyvet letesszük és már nem olvasunk többé: akkor ocsudunk csak fel abból a káprázatból, mely elhitette velünk, hogy az író, a költő alakjai itt vannak mellettünk. De érezzük valamely könyv olvasásakor azt is, hogy behatolunk az író gondolatvilágába és olyan idegen eszmékkel ismerke-

dünk meg, amelyekről annakelőtte nem tudtunk semmit. Ilyenkor egészen rabjává leszünk az író gondolatainak és igyekszünk gondolatait magunkévá tenni. És sok esetben saját gondolatainkra is ismerünk, de az is oly jótékony hatással van reánk, mert mi saját gondolatainkat sohasem tudjuk úgy kifejezni, mint az író, ki a lélek elemzésével foglalkozik.

A könyv egyébként legőszintébb és legönzertlenebb barátja az embernek. Bizalommal fordulhatunk hozzá minden időben bármilyen ügyünkkel és bajunkkal. Ha felvilágosításra van szükségünk, megadja; ha szórakozni akarunk, szórakoztat; bánatunkban megvigasztal, eltereli gondolatainkat a rossztól és figyelmeztet a jóra.

Becsüljük tehát a könyvet úgy belsőleg, mint külsőleg, ne rongáljuk, hanem óvjuk meg épségben és vegyük körül szeretettel, mint igaz jó barátot.

*

Ezen rövid elmélkedés kiegészítéseképpen hadd álljon itt néhány nagy embernek a könyvekről tett megjegyzése.

Ciceró:

Ha kertet könyvtárban van, semmid sem hiányzik.

Horáciusz:

A könyveknek megvan a maguk sorsa.

Plinius:

Nincs olyan rossz könyv, amelyben ne volna valami hasznos.

Plutarchosz:

A legnagyobb előny, amelyet a muzsákkal való jótékony társalkodásból nyertünk, az, hogy a tanulás és az olvasás megtanít természetünk legyőzésére és megszelidítésére; megértjük, hogy szeretni kell a mérsékletet s minden túlzástól tartózkodni.

Szeneka:

Szabadidő könyv nélkül halál, élve eltemettetés.

Bonus:

A könyv az az embernek, mint a mi a szárny a madárnak.

Bury:

A könyv az a tanító, ki minket vessző és fenyíték nélkül, szidás és harag nélkül, talár és pénz nélkül oktat. Ha hozzá közeledünk, sohasem alszik; ha kérdezzük, nem titkolja el véleményét; ha tévedünk, nem morog; ha hibázunk, nem gúnyolódik.

Carlyle:

A könyvekben nyugszik minden elmúlt idők lelke, a múlt hallható hangja, ha annak, mint az álomnak, látható ideje el is tűnt. Mindazt, amit az emberiség tett, gondolt, elért, vagy ami volt: tündérszerűen a könyvek lapjai őrizték meg számunkra. Ezek az emberiség kiválasztott birtoka.

Diderot:

A balga egy jó könyvet sem ismer; az okos egy rosszat sem.

Fénelon:

Boldogok, akik szeretnek olvasni.

Janin:

A könyvek vezetőink, legjobb barátaink és igen sokszor vigasztalóink, ha a sors keze reánk nehezül vagy az élet zaját megúnva, a magány négy fala közé menekülünk.

Macaulay:

Némely könyvet csak meg kell ízlelni, másokat csak le kell nyelni, s csak keveset kell megrágni és megemészteni.

Montesquieu:

Az olvasást szeretni annyi, mint az unalom óráit, melyekkel az életben találkozunk, felcserélni a gyönyör óráival.

Ruskin:

A jó könyv, még pedig a minden időnek jó, nem a mai csevegő könyveknek egy eltűnő órára szóló tömegéből való, hanem olyan, mint királyok és királynők társasága; a föld hatalmasainak és kiválasztottjainak tiszta társasága.

A könyv történeti fejlődése

A könyv az ókorban

A legrégebbi időkben a «könyv» nem a mai fogalmat fejezte ki. Ez a szó az első íróanyagok elnevezése után maradt reánk. A könyv ugyanis az egyiptomiaknál «tama» (tekercs), a görögöknél «biblosz» (növény-rost), a rómaiaknál pedig «liber» (háncs) volt. Bevetett szokás volt az különben mindig, hogy ha egy tárgy valamely elnevezést kapott, az az elnevezés még akkor is általánosan használatban maradt, amikor tulajdonképeni jelentőségét már rég elfelejtették.

Az íróanyagok kezdetben igen különfélék voltak. Követ, fát, viaszt, ércet és ólmot használtak, amelyekbe az írásjeleket bevésték. A legrégebbi ismert írott emlék egy hierogliffel teleírt kőlap, amelyet Oxford egyik múzeumában őriznek. A tudósok megállapítása szerint Kr. e. 4000 évvel egy egyiptomi király készítette. Kőlapra volt feljegyezve Mózes 10 parancsolata is, kőoszlopokra pedig fel voltak jegyezve Izrael fiainak csillagászati megfigyelései. Egyiptomban nagy mennyiségben találtak ékírástos kőlapokat, amelyekre Babilonia helytartóinak az egyiptomi királyokhoz intézett jelentései vannak feljegyezve; ezekből megállapítható, hogy a Kelet egymástól messzeeső országai írásbelileg érintkeztek egymással. Kitészik ez különben Deborah énekéből (Birák könyve V. rész. 14. vers) is: «... a Makir nemzetségből a törvénytudók és a Zebulonnak nemzetségből, akiknek méltóságok vagyon a népek egybegyűjtésére, hozzám jönnek írdeákomnak levelére...»

A klasszikus népek (a görögök és rómaiak) először fára írtak. Ezt az íróanyagot igen kedvelték, ha táblaalakú volt és viaszréteggel bevonva. Az átvont fatáblákat különösen a hatóságok használták a nyilvános hirdetmények számára; ellenben a mindennapi használatra a viasztáblák szolgáltak, amelyekből rendszeren kettőt-hármat összefűztek. Minden tábla peremén felül lyuk volt, amelyen zsinórt lehetett áthúzni. A zsinórt azután a táblák körül, amelyeknek teleírt oldala befelé volt fordítva, körülsavarták, viasszal vagy pedig agyaggal leragasztották, gyűrűjökkel lepecsételték. Hasonlóan fűzték össze a kiszolgált római katonáknak az elbocsátásnál átnyújtott érc táblákat, amelyek a kitöltött szolgálati idő okiratát és az engedélyezett kedvezmények jegyzékét tartalmazták. Érc táblákat törvények följegyzésére is használtak, főleg olyanokhoz, melyeknek az időjárás zordonságának századokon keresztül kellett ellenállaniuk. Ilyen volt a híres XII táblás törvény, amelyet a rómaiak Kr. e. 451 és 450-ben dolgoztattak ki, vagy a bacchanáliák ellen Kr. e. 186-ban hozott szenátushatározat, amely még eredeti szövegében forog fenn. Az ólmot, mint íróanyagot rendszerint a jóslatokhoz és az élők elleni átkokhoz használták, amelyeket azután, – mint az alvilági bálványoknak szánt ajándékot – a földbe ástak vagy sírokba tettek. De nem vetették meg az ólom táblákat nagyobb iratoknál sem. Ilyenekre volt például feljegyezve az az ó-görög parasztnaptár, amelyet Hesziódusz «Munkák és napok» néven szerkesztett.

Ezeknek a kezdetleges íróanyagoknak a használata azonban igen kényelmetlennek bizonyult, az iratok megőrzése és továbbadása pedig nehézségeket okozott s így könnyebben kezelhető anyag után kutattak. Vékony állatbőrökkel és falevelekkel próbálkoztak. A pálmafa nagy és széles leveleire a hinduk írtak. Úgynevezett «királyi bőrökön» a perzsa királyok uralkodására vonatkozó fontos adatok voltak feljegyezve, míg a perzsák szent iratai állítólag 1200 – áldozati állatoktól származó – bőrből állottak. Az alexandriai könyvtárban volt Homérosz műveinek egy példánya, amely kigyóbőrre volt írva arany betűkkel.

Az ókori íróanyagok közül mindenesetre a «papiusz» vált be a legjobban, amelyet az egyiptomiak a papiusz-növényből készítettek. A papiusz-növény Egyiptom mocsaraiban tenyésztett és 2–3 méter magasra is megnőtt. Az íróanyagot a növény puha rostjaiból készítették. A papiusz-szárazakat vízben felfrissítették, azután a zöld kérget a rostról eltávolítván, azt szeletekre vágták. A puha rostokat nedves deszkán egymás mellé tették, miliumragasztóval bekenték, majd egy másik sorozatot keresztbe raktak, végre az egészet azon nedvesen lenyomták, hogy egyenletes legyen. Így keletkezett az a vászonhoz hasonló anyag, melyet egymáshoz ragasztott darabokból tetszés szerint hosszabbítottak. A papiusz gyártását az állam vette kezelésbe és csakis az állami gyár bélyegével ellátva bocsátották árúba. Alexandria megalapítása után a papiuszgyártás már nagyobb lendületet vett s mint főíróanyagot nagy mennyiségben szállították Görögországba és Rómába.

Az egyiptomiak papiusztekerceit tekinthetjük az első könyveknek. A legrégebb ismert könyv: a Prissze-papiusz, mely Kr. e. 2500-ból való. A tekercesalak azonban sem a használatnál, sem pedig a megőrzésnél nem volt kényelmes. Az olvasásnál a tekerceket le- és felgöngyölítették. Természetes, hogy ez a folytonos göngyölítés nem használt a könyvnek. Használat közben leginkább a széle kopott. Ezen úgy segítettek, hogy egy védőszalagot ragasztottak rája; de még így is kopott. A védőszalagon különféle megjegyzések voltak, ú. m. a gyár bélyege, az ár, de mindenekelőtt a cím. A tekerces könnyebb le- és felgöngyölítésére és egyúttal megvédésére csontból vagy fából készült hengeralakú pálcát ragasztottak az utolsó laphoz. S hogy férgek ellen is megvédjék, a tekerceket cédrusolajjal bekenték. Az egyiptomiak a tekerceket eleinte korszokban, később faládákban őrizték.

A papiusz mellett, mint íróanyag – ha kezdetben csak különös fontosságú iratok számára is – a pergamen tartotta magát, amelyet a II. Ptolomeusz egyiptomi király és a II. Eumenész pergameni király (Kr. e. II. század) közötti féltékenység hozott létre. II. Eumenész király Pergamonban ugyanis egy könyvtárt akart felállítani, de II. Ptolomeusz király féltékeny volt a saját könyvtárára s így megakadályozta és megtiltotta a papiusz kivitelét. II. Eumenész királyt azonban ez a tilalom nem ejtette kétségbe, hanem készíttetett állatbőrből íróanyagot és azt «pergamen»-nek nevezte el. A pergamenkészítéshez leginkább a bárány-, borjú- és ürübőrt használták, amelyet először a szőrtől és zsírtól megtisztítottak, azután timsó vagy tengeri só oldatba mártottak, utána pedig száradni kifeszítették faramára. Hogy a bőr sima legyen, belső oldalát behintették mészporral és tajtkővel addig dörzsölték, míg a mészpor a hátramaradt nedvességet teljesen felszívta. Ezen művelet után a bőrt újból kifeszítették a faramára s az előbbi műveletek megismétlésével megkapta teljes vékonyságát és egyenletességét.

Amikor Egyiptom Róma hatalmába került (Kr. e. 160 körül), a papiuszgyártás magas tökélyre emelkedett. A gyártásnak központja Alexandria volt és az állam az egyedűrséget eleinte nagy összeg ellenében bérbe adta a vállalkozóknak, később maga kezelte. A rómaiak különös gondot fordítottak a papiusz gyártására és a legjobb fajtákat a császárok után nevezték el. Így volt Augusztusz-papiusz, amely később kénytelen volt helyét a még finomabb Klaudiusz-papiusznak átengedni. Tiberiusz császár idejében megesett, hogy a papiusznövénytermelés rosszul ütött ki, minek folytán az íróanyag készletét – mint éhinség alkalmával – meghatározott adagokban adták ki.

Papiros is volt már az ókorban, amelyet Kr. e. a II. században a kínaiak találtak fel. A papirost a szederfa, kínai fű (Boehmeria) és bambusznád finom rostjaiból készítették. A papirost az ókorban csak a kínaiak használták, mert máshová nem szállították és készítési módját is titkolták. A kínaiak abban az időben a könyvek nyomtatásának valamelyes módját is ismerték.

Minthogy kezdetben kőbe, fába és ércbe vésték az írásjeleket, magától értetődő, hogy az embereknek erősebb írószerre is volt szükségük. Ez az ércből vagy csontból készített ár volt,

milyen a rézművesek még ma is használnak. A görögök és rómaiak a viasz- és ólomtáblákra vesszővel (stilus) írtak, amelyet később a kihegyesített nád- és madártoll váltott fel. A papiruszon való íráshoz már tintát is használtak, amely mézgában felkavart és vízzel hígított szénkorom volt. Használták még tintának a szépiahal és tintahal nedvét is. A tintát a tintatartóban, az összes írószereket pedig a kalamáristokban tartották.

De használtak az íráshoz színes festékeket is. A vörös festéket «minium»-nak nevezték. Plinius a cinóbert is miniumnak nevezte, utóbb azonban az ólomvörös lett a minium, a cinóber pedig a «rubrika» nevet kapta. Vörös festékekkel vonalozták az írásra szolgáló lapokat, vörös vonalak szegélyezték a teleírt lapokat, vörös festékekkel írták a fejezetek címét, a kezdőbetűket és kezdősorokat.

A könyvek illusztrálása már az ókorban is szokásban volt. Az egyiptomiak, kínaiak, hinduk és perzsák színesre festett ábrákkal kísérték a szöveget. Beöthy Zsolt egyiptológiai gyűjteményében van egy papirusz-töredék, a halottak könyvének azon része, amely a halottnak a mennyi vizeken való átkeléséről szól. Ezen a töredéken van egy illusztráció is, amely – Mahler Ede leírása szerint – a következőket ábrázolja: «A bárkán ül az isteni révész, hátrafordított arccal; előtte áll az adományokkal telerakott asztal. A bárka előtt – még pedig a rajz jobb oldalán – az ég keleti oldalának a jelképe látható, míg a bárka mögött áll a megboldogult, felemelt jobbával keletre mutatva.» Művésziesebb formát azonban csak a görögöknél és rómaiaknál öltött a könyvek illusztrálása. A görögöknél Eudoxusz csillagász (Kr. e. 370 körül) volt az első, aki művében csillagászati jeleket használt a szöveg könnyebb megértése céljából. Ismerjük még Dioszkoridesz és Appoloniusz görög orvosok műveit (mindkettő Kr. e. az I. században készült), amelyekben az egyes kóresetek gyógyítási eljárását mutatják be ábrákkal. A görögök az iskolakönyveket is illusztrálták, különösen az ifjúság által igen szorgalmasan olvasott Homéroszt. A milánói könyvtárban egy Iliász-töredéket őriznek, amelyben 58 kép van. A görögök példáját a rómaiak is követték. Nagy előszeretettel illusztrálták a tanulók örömeire és serkentésére Vergiliusz «Eneaszá»-t. A vatikáni könyvtárban őriznek egy példányt. A történeti művek illusztrálására is nagy gondot fordítottak, amit fényesen igazol Terentiusz Varrónak Kr. e. 39-ben közreadott «Imaginesz» című műve, amely egész galériája híres királyoknak, hadvezéreknek, államférfiaknak, költőknek, íróknak és művészeknek. Plinius szerint 700 kép volt benne s mindegyikhez külön-külön magyarázó szöveg. Kr. u. a IV. században Bizáncban már az iniciálékat (kezdőbetűket) is nagy gonddal festették. Az iniciálék vörösek, aranyosak és ezüstösek voltak, a címlapot pedig ajánlókép díszítette.

A könyvkötés első nyomaira a rómaiaknál akadunk, akik az egyiptomiak tekercsalakjától eltérve, a könyveket kisebb lapokra írták, amelyeket azután összefűztek. Martialisz egyik epigrammjában már azzal dicsekedett: «Engem mindenki kezében és zsebében hord!» A könyv ebben az új alakjában a «kódex» nevet kapta. Így természetesen olyasfélékről is kellett gondoskodni, ami a lapokat megóvjá. Kezdetben az összefűzött lapokat cédrusfából készített tokokba helyezték, amelyeket szíjas vagy szalagos csatokkal lehetett lezárni. A tokokat gyakran elefántcsonttal, sőt drágakövekkel díszítették. A lapokat metszéssel is ellátták, amely rendszeren vörös volt. Azonban a boldogtalan Ovidiusz «Trisztia»-inak metszete fekete volt. «Útra szállsz, kis könyvecském – írja – a város felé és gazdád nem kísérhet utadon. Nem irigyellek. Menj dísztelen ruhában, mint a számkivetett könyvéhez illik! Viseld, boldogtalan, állapotunk öltönyét! Az ibolya színe ne ékesítse tokodat; nem illenék a gyászolónak! Címeden a vörös szín ne vonzza a tekintetet, lapjaidon ne illatozzék a cédrus! Fekete homlokodon ne hordjad a fehér gombokat! Az ilyen dísz csak a szerencsés könyvecskéknek való. Te pedig boldogtalan voltomat nem felejtheted.» A kereszténység első idejében már pergamennel borították be az összefűzött lapokat; még pedig úgy, hogy mindkét tábla elől egymásfelé hajolt. Utána fatáblákat használtak, amelyeket arany- és ezüstdíszítványokkal láttak el. Ezeket a

táblákat «diptichon» és «triptichon» elnevezés alatt ismerjük. A IV. században a könyvek kötése körül már oly nagy fényűzést fejtettek ki, hogy szent Jeromos fájdalmasan panaszkodott: «A könyvek drágakövektől csillognak és a meztelen Krisztus meghal a templomok ajtaja előtt.»

A könyvek gyűjtése is nagy szerepet játszott az ókori népeknél. Azokból az egyiptomi feljegyzésekből, amelyek az újabb felfedezésekkel annyira szaporodtak már, hogy egy emberélet nem volna elég mindazok átolvasására, megállapítható, hogy az egyiptomiak nagy tisztelői voltak a tudománynak és szenvedéllyel gyűjtötték a könyveket. Az első egyiptomi könyvgyűjtő Oszimanduász thébéli király volt, aki könyveit a memfisi mauzoleumban helyezte el. A híres alexandriai könyvtár alapját Demetriusz Falereusz vetette meg, aki Athénből száműzve, I. Ptolomeusz egyiptomi királynál talált menedéket. Az ő tanácsára I. Ptolomeusz király sok könyvet gyűjtetett össze és ezek képezték alapját az alexandriai könyvtárnak, amelynek első könyvtárosa Demetriusz Falereusz nevezetett ki. II. Ptolomeusz király a könyvtárt egyre gyarapította és az ő idejében vált híressé. Ez volt az első tudományosan szervezett könyvtár az ókorban. II. Ptolomeusz király nagy áldozatok árán gyűjtötte a könyveket. Reánk maradt feljegyzések szerint az athénieknek 15 talentumot (60.000 koronát) adott zálogul Aiszkilosz, Szofoklesz és Euripidesz műveiért, hogy azokat lemásoltathassa. A lemásolás után nemcsak a zálogot ajándékozta nekik, de még a vámmentességet is. Cedrenusz állítása szerint egyedül a kaldeai és latin nyelvekből eszközölt fordítások 100.000 darabra mentek, míg az egész könyvtár állítólag 700.000 tekercsből állott. Julius Cézár alexandriai hadjárata alatt azonban a könyvtár a lángok martaléka lett.

Nevezetes könyvtárak és könyvgyűjtők a kínaiaknál is voltak. Első helyen állott a császári könyvtár, amely a Leang-dinasztia alatt 370.000 kötetre ment. Schuang-ti császár azonban már inkább ellensége volt a könyvnek, mint kedvelője. Kr. e. 1213-ban minden könyvet elégetett. De azért voltak könyvtárak a birodalom minden részében; egyes könyvgyűjtők és tudósok is bírtak könyvtárakkal.

A görögöknél kezdetben csak magán-könyvgyűjtők voltak; a fejedelmi könyvtárak közül I. Attakusz és II. Eumenesz pergamoni királyok könyvtárai érdemelnek említést. Utóbbinak könyvtára 200.000 tekercsből állott. Az első nagyobb magán-könyvgyűjtők Polikratesz és Peiszisztratosz voltak. Híres volt még Arisztotelesz és Euripidesz könyvtára. A görögök elkövették azt a vandalizmust, hogy a könyveket elégették. Az első nyilvános könyvégetést 411-ben Athén piacán rendezték, Protogorász szofista könyveiből és írásaiból.

Rómába az első nagy könyvtárt a makedóniai hadjárat alkalmával Paulusz Emiliusz hozta; a legyőzött makedón királynak, Perszeusznak könyvtárát. Nagyobb könyvtárral bírt Szulla, Ciceró és Lukullusz. Ciceró könyveit többre becsülte, mint Krasszus kincseit. Lukullusz meg arról nevezetes, hogy könyvtárát mindenki számára nyitva tartotta. A rómaiak a könyvek elhelyezésére rendkívül sokat adtak. Külön termek szolgáltak erre a célra, amelyek keleti stílusban épültek és számozott szekrényekkel voltak körülvéve. A szekrények díszítésére elefántcsontot, üveget vagy drága ércet használtak, amint a könyvtártulajdonos szegényebb vagy gazdagabb volt. Mindamellet a könyvtárak legszebb díszítései mégis csak a nevezetes férfiaknak azokban felállított hasonmásai voltak. Sokaknál azonban a könyvgyűjtés nem volt egyéb, mint fényűzés. Összevásárolták a drága könyveket, csak azért, hogy könyvtáruk legyen, amellyel hivatkozhatnak. Szeneka éles gúnnyal ostromozta ezeket a könyvgyűjtőket. «Mit használnak – írja – ezek a könyvtárak és számtalan könyveik, melyeknek a tulajdonos, ha egész életét arra fordítaná is, csak alig olvashatná el a címeit? A nagy mennyiség lenyűgözi a szellemet s nem műveli azt... Alexandriában 400.000 tekercset égettek el, a királyok gazdagságának büszke emlékéért. Dicsekedjenek mások Titusz Liviusszal, hogy a könyvtár az ízlés és királyi gondoskodás munkája volt. Én nem látok benne sem ízlést, sem gondoskodást, hanem tudomá-

nyos fényűzést. Mit mondok: tudományost? Nem is a tudomány, hanem a fényelgés okából alapították e gyűjteményeket. Ezért még olyan embereknek is, akik alig bírnak rabszolgáik műveltségével, vannak könyveik; de ezek nem tanulmányaiknak tárgyai, hanem étkezőtermeknek diszítései. Pénzemet, mondom, okosabban lehetne használnom ilyen költségre, mint korintusi vázakra vagy festményekre. A túlzás minden téren bűn. Mi tesz oly elnézővé azok iránt, akik cédrusfából vagy elefántcsontból készített szekrényeket vásárolnak, ismeretlen vagy megvetett szerzők műveit gyűjtik, könyveik nagy tömege között ásitóznak s azoknak csak a hátát és címeit becsülik? Az ilyen léháknál megvan minden költő és történetíró a tetőzetig magasodó polcon. Mert napjainkban még a fürdőkben is megtaláljuk a könyvtárt, a jóra való házak köteles ékességét. Megbocsátanám, ha mindez erős okulási vágy kifolyása volna; de ezeket a szép szellemeket s arcképekkel díszített műveket csak a falak ékítése és szépítése céljából vásárolják.» Hasonlóan gúnyolta őket Lucianusz is: «Ha a könyvek birása elég volna arra, hogy tudóssá tegye a tulajdonost, értékét nem tudnánk megbecsülni s ha a tudást meg lehetne vásárolni, az csakis a tietek lenne, gazdagok.» Azonban úgy Szeneka, mint Lucianusz a túlságba mentek. Ők ugyanis a könyvek szenvedélyes gyűjtésében a Kelet megbosszulását látták.

A rómaiaknál a könyvek elkobzása és megsemmisítése akkor kezdődött, amikor Nagy Konstantinus császár a kereszténységet egyenrangúvá tette a pogány államvallással. 325-ben a nicéai zsinaton, amelyet Nagy Konstantinus császár papi-fejedelmi minőségében hívott össze, történt először, hogy ünnepélyesen kárhoztattak valamely könyvet. Ez Ariusznak «Thalia» című műve volt, amelynek elégetését a császár halálbüntetés terhe alatt parancsolta meg. 400 körül Theofilusz alexandriai püspök Origenesz könyveit kárhoztatta, mi miatt azután a leggyűlöltebb emberré lett, mert Origenesz könyveit igen kedvelték. Szokratesznek sem tetszett a kárhoztatás. «Origenesz könyvei – írja – hasonlóak a különböző nemű virágoktól díszlő réthez. Ha bennük valami jóra akadok, leszakítom. Ha pedig tövises bukkan élembe, amely szúrós, otthagynom.» Amikor a kereszténység államvallássá lett, még nagyobb éberséggel vizsgálták a könyveket. 431-ben az efezusi zsinat kértére Theodoszusz császár Nesztor könyveit égette el és egyszersmind a következő törvényt hozta: «Senki se merészelje se olvasni, se leírni azokat a gonosz könyveket, amelyeket az istentelen szentségtörő Nesztor az ortodoxok tisztelendő társasága és az Efezusban egybegyűlt főpapok legszentebb gyűlekezetének rendeletei ellen írt. Elrendelem, hogy ezeket szorgalmas buzgósággal felkeressék és nyilvánosan megégessék. Tudja meg kiki, hogy ezen törvénynek megsértőjét vagyonának elárverezésével sújtom.» Ehhez hasonló törvények egymást követték és a könyvek megsemmisítése napirenden volt.

A könyv a középkorban

A római birodalom bukása után a könyvírást kizárólag a szerzetesek művelték. Minthogy a középkor első századaiban egyedül ők képviselték a tudást, a szellemi műveltséget, a könyvek másolását is csak a maguk részére végezték. Azonban a VIII. századtól kezdve már a könyvek iránti általánosabb érdeklődés és azok fokozottabb mértékben való másolása észlelhető. Nagy Károly frank király volt az első, ki a népvándorlás okozta szellemi sötétség után a tudományt ismét világosságba helyezte és szakadatlanul fáradozott a műveltséget terjeszteni. Hogy célját elérhesse, mindenek előtt nyelvtant készíttetett és elrendelte az írásra és olvasásra való tanítást s a könyvek szorgalmas másolását. Kolostorokat és iskolákat alapított és a tanítást a szerzetesekre bízta. Nagy Károly király magasztos példája nemsokára az egész Nyugaton követőkre talált.

A magyarok a honfoglalás idejében még nem bírtak nyugati műveltséggel. Abban az időben még az ázsiai népek kulturhatása alatt állottak. Sajátságos írásuk is volt, amelyet valószínűleg ezen népektől vettek át. Turóczi János krónikája írja: «A székelyek (magyarok) a skita betűket még el nem felejtvén, azokat nem tinta és papiros segítségével, hanem botok metszésének mesterségével, mintegy rovás gyanánt használják.» Ezért a történelem a honfoglaláskori magyarok írását «rovásírás»-nak nevezi. Egy másik följegyzés szerint a székelyek Árpádtól az alaptörvényeket 6 körre metszve vették át. Ilyen írott emlék – sajnos – nem maradt fenn. Amikor azonban Magyarország királyság lett és első királya, Szent István behozta a kereszténységet és iskolákat alapított, az ázsiai kultúra tünedezett és Magyarország is a nyugati műveltséggel bíró országok sorába emelkedett. Szent István király elrendelte, hogy a templomok és iskolák könyvekkel láttassanak el s hogy erről a püspökök gondoskodjanak. A főpapok előtt Szent Gellért járt jó példával, aki könyveit – a legenda szerint – maga írta. Csak egy nehézsége volt: az íróanyag beszerzése. Mert abban az időben pergamen még nem igen volt Magyarországon.

A könyvírás terén igen szép eredményt a bencésrendiek értek el, kiknek rendszabályaik «dolgozz és imádkozzál» jelszóban összpontosultak. Tehát már jelszavuknál fogva a legnagyobb szorgalommal másolták a klasszikus ókor könyveit és 16.000-nél több íróval ajándékozták meg a világot. A bencésrendiek mellett a ciszterciták és karthauziak tüntek ki. A könyvek másolását sok helyütt női kolostorokban is művelték. Így Dimidisz apáca a wesszobrunni bajor kolostorban vallásos és egyházi szertartási könyveket írt; Landszpergi Herrad hohenburgi zárdafőnöknő egy műveltségtörténeti szempontból igen érdekes enciklopédiát «Hortus deliciarum» címen; az admonti stájer kolostor apácai apátjuk, Irembert műveit másolták. A megalakult kolduló szerzetesrendek is foglalkoztak a könyvek másolásával. Ezek azonban a másolást már mintegy megrendelésre és bizonyos díjért végezték. Jobbára vallásos tartalmú s a nép nyelvén szerkesztett könyveket másoltak. A könyvírás igazi aranykora a XV. században érkezett el, amikor beköszöntött a reneszánsz, az ókori tudományok és művészetek új életre ébresztése. A reneszánsz Olaszországból indult ki, ahol kezdettől fogva – elsősorban a fejedelmeknél – teljes szépségében virágzott. Nem csoda tehát, hogy Olaszországban valóságos iparággá fejlődött a könyvírás. A leghíresebb könyvmásoló-műhely Firencében volt, ahonnan az egész művelt Nyugatot látták el könyvekkel.

A könyvírás nem volt könnyű mesterség. Rendkívül nagy gondot fordítottak az írásra és sokszor évekig is eldolgoztak egy könyvön. A másolás fárasztó volta – mondja Poelchau – mintegy természetszerűleg magával hozta, hogy a könyvmásoló, ha egy könyvvel elkészült, rövid, epigrammatikus szavakban kifejezést adott a könyv végén pillanatnyi hangulatának. «A got wie froh ich was, Do dis buches ein ende was» kiáltott fel például egy könyvmásoló, midőn megkönnyebbült lélekkel tehette le a tollat a cikornyás betűknek egymás mellé illesztésében kifáradt kezeiből. A szöveget nem egyszer arany vagy ezüst betűkkel írták, különösen a vallásos könyveknél. Ugyanis abban a meggyőződésben voltak, hogy az evangeliariumot megilleti a császári fény. Ez a fényűzés századokon keresztül újra meg újra divatba jött, dacára annak, hogy az egyházi írók az ily pazarlás ellen erősen kikeltek. A VIII. századból származó arany evangeliariumot a párisi nemzeti könyvtárban, a IX. századból származót pedig a müncheni királyi könyvtárban és a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban őriznek. A legrégebbi könyvek, amelyeket Magyarországon írtak s amelyek fennmaradtak: a pannonthalmi «Liber Ruber» a XIII. századból, a «Magyarország rövid annaleszei» (1228 előtt), a «Legenda S. Stephani Regis Hungariae» (XIII. század elején) és az «Árpádházi szent Erzsébet legendája» (XIV. század).

Mindenesetre nem lesz érdektelen felemlíteni, hogy milyen betűk divatoztak a középkorban. Az V–VIII. században a dűlt latin betűk, a IX–XII. században az álló latin betűk, a XIII–XV.

században pedig a gót betűk (barátbetűk) voltak divatban. Ez utóbbiak díszítése sokszor olyan mértékű volt, hogy az olvashatóság rovására esett.

A középkor első századaiban még papiruszra és pergamenre írtak. Ekkor a papiruszt már Bizáncban is gyártották, ahol a papiruszgyárak külön hivatalnok felügyelete alatt állottak. Az arab hódítás idejében a papiruszgyártás még jobban fokozódott. Kiemelkedő gyárak voltak: Burában, Vaszimában és a mostani El-Fajumban, ahonnan a papiruszt Bagdadba, Kordovába, Rómába és Konstantinápolyba szállították. A pergamen készítése, úgy látszik, nem volt annyira kifejlődve, mert igen drága volt. Ennélfogva a kolostorokban az ókorból fennmaradt könyvek lapjairól a szöveget lemosták és újból írtak rájuk, de rendszeren az eredeti iránytól eltérőleg. Az ilyenféle írárok «palimpszeszt» elnevezés alatt ismeretesek. Ezáltal természetesen sok megbecsülhetetlen régi könyv megsemmisült. De e veszteséget pótolták azok a kolostorok, ahol a szerzeteseknek a rendszabályok értelmében kötelességük volt az ókori könyveket helyreállítani.

A későbbi századokban a papiruszt felváltotta a papiros, amelyet a kínaiak már az ókorban találtak fel. Tőlük a papirosgyártás titka a VII. század végén a japánokhoz jutott el először. 751-ben két fogságba esett kínai papiroskészítő által az arabok is megismerték a papirosgyártás titkát. Az első papirosmalmot Szamarkandban állították fel, a másodikat 794 táján Bagdadban. Az arabok révén a papirosgyártás lassanként eljutott Európába is és a X. században a papiruszt már végképen kiszorította. Európában az első papirosmalmot 1154-ben Juticában (Spanyolország) az arabok állították fel. Olaszországban a keresztesek vitték be a papirosgyártás titkát. Fabrianóban már a XII. század második felében, Bolognában pedig 1200-ban volt papirosmalmom. 1250 körül már Franciaországban is ismerték a papirosgyártást. Németországban az első papirosmalmot 1324-ben állították fel Ravensburgban; a másodikat 1390-ben Nürnbergben. Svájcban 1350-ben, Belgiumban 1405-ben és Angolországban 1498-ban állítottak papirosmalmot.

A papiros minőségének vagy alakjának megkülönböztetésére vízjegyet alkalmaztak, amely szokás még ma is megvan. A vízjegyet olyképen készítik, hogy a szítaszövése a vízjegy rajzának megfelelően vastagabb drótot erősítenek, miáltal azon a helyen kevesebb anyag rakódhatik le s így a papiros azon a helyen áttetszőbb lesz. A legtöbb középkori papirosra a P betűt találhatjuk mint vízjegyet. Ezt a vízjegyet állítólag Németországban a ravensburgi papirosmalmom alkalmazta először. Olaszországban eleinte három hegy volt a vízjegy; de már a XV. században a létra, a harang és a mérleg található az olasz papirosra. A harangot Németországban is alkalmazták. Franciaországban gyakran előfordult a kulcs, a kézj és a tuskó. Hollandiában sűrűn alkalmazott vízjegy volt a XIV. és XV. században a korsó, a fülesedény és a nyitott kéz. Angolországban pedig az ökörfej, az egyszarvú, a csengetyűsapka és a nyitott kéz liliummal. Általános használatú vízjegyek voltak a középkorban: a korona, a bibornoki kalap, a trónoló pápa, a szatir, a talicska, a torony, a hajó, a fegyverek, a szerszámok és a címerek.

A középkori könyvillusztrálás első jeleit a bizánci és olasz miniatűrökben (apró képek) leljük fel. Eleinte az ókori könyvillusztrálás mestereit utánozták, de a VI–VII. században – különösen Bizáncban – a miniatűrfestészet már specifikus jelleget öltött és nagyban virágzott. A tulajdonképeni, önálló képek azonban leginkább a vallásos könyvekben: az evangeliariumokban és psalteriumokban fordultak elő, amelyek az evangélisták ülő vagy álló alakjait, néha a trónon ülő Krisztust vagy az elbeszélt eseményeket ábrázolták. Különösen gazdag díszítésekkel a képek kereteit, a lapok széleit és a kezdőbetűket látták el. A miniatűrök háttere legtöbbször aranyos vagy vörös, az ábrák pedig világos, élénk, de egyszerű színezésűek voltak. Egyébként a bizánci miniatűrfestészet igen szűk határok között tartotta magát, ez

azonban a korlátozott egyházi előírásokban leli magyarázatát. A III. Leó császár által előidézett képvitából kifolyólag számtalan műremeket összeromboltak s ennek következménye az lett, hogy úgy a szent személyek mintaképeit, mint a történeti ábrázolásokat mindig csak gépiesen másolták s így bizonyos egyformaság állott be.

A sajátos északi miniatürfestészet és iniciálé-ornamentika a VI. században Írországra vette kezdetét, ahol ezen művészetet egészen a IX. századig, a normannok bekövetkezett uralmáig, zavartalanul ápolhatták. A VI–VIII. századból fennmaradt ír kódexeken (Szt. Kolumbán evangeliariuma a VII. századból, Mac Durnan fiának, Maciel Brithnek evangeliariuma a VIII. századból) a legsajátosabb miniatürfestészet kifejlődését követhetjük. Az iniciálék és keretdíszítmények az ornamentikában való nagy jártasságot mutatják, de klasszikusan szépek a szöveg latin betűi is. Az alakok és díszítmények geometriai vonalakból állnak, de a vonalakból előállított alakok nem mondhatók épen sikerülteknek, ellenben a díszítmények gazdagok és változatosak. Az írországi miniatürfestészet századokon keresztül éreztette hatását.

A frank, gót és burgundi miniatürfestészet eleinte csak annyiban tért el az írországitól, hogy az alakokat nem geometriai vonalakból, hanem szalagokból állították elő és a díszítmények is szalagfonatokhoz hasonlítottak. A frankoknál Nagy Károly király idejében, a román építészet kifejlődésével, a miniatürfestészet már az állatvilágból kölcsönzött motívumokhoz jutott. A németeknél a XII. században már önálló germán-stílus fejlődött ki. A jellemző és egyéni utáni törekvés a körrajzokból tűnik ki, amelyekben az alakok még esetlenek ugyan, de tartásukban mégis kifejezők. Ebből az időből számos evangeliarium maradt fenn, amelyekben valóban szépen jut érvényre a német miniatürfestészet ezen új, önálló iránya. A németek nemzeti stílusát a franciák is átvették, de már a század végén inkább az olasz befolyásnak engedtek.

A XII. század végén a miniatürfestészet általában véve önállóan és következetesen fejlődött. Ekkor már a növényvilág változatos gazdagságából is merítettek motívumokat. «A növényvilág külső jelensége – írja Dankó József «A francia könyvdísz a reneszánszkorban» című művében – egyszerűbb és tartósabb az állatvilágénál, ennél fogva a növényzet motívumainak visszatükrözése, az állatok igen változó mozgásainak utánzásánál könnyebb és kedvesebb is; midőn tehát a szemlélet és megfigyelés tehetsége művészibbé növekedett, könnyen felismerhető lett a különbség, hogy ekképen a díszítés minden nemében értékesíthetessék. Így keletkezett a román iniciálék növényornamentikája, később pedig a gót betűk gyönyörűen színgazdag növényzöngye. A díszítést eredetileg mindig egyenszerű szögben egy szegély körbezárta, e keretbe ritkán volt illeszthető a cifra iniciálé s az ezt követő írás és így nem lévén ezek teljesen a keretbe szoríthatók, ennek szegélyzetét szabadon áttörve kiléptek a kép lapjára. Nemsokára a szegélyzet eltűnt és keretszéllé változott, a négy oldal egyik vagy másik részén, végre teljesen elmaradt. Az iniciálé lőn a tisztára alakító és díszítő elemek legbensőbb összhangjával a fődolog, s az írás és díszítés viszonyos egymásrahatásában ragyogott a növényornamentika szépsége.» A növényi díszítmények alkalmazásával kapcsolatban a képek anyaga kibővült és az alakok rajzában is a természetűségre való törekvés jelei mutatkoztak.

A XIII. században a francia miniatürfestészet már új utat tört és a csúcsíves építészeti rendszerrel karöltve irányadó lett az egész Nyugaton. Ugyanekkor e művészet gyakorlásában a szerzeteseket felváltották a világiak s így természetesen nemcsak vallásos, hanem világi tárgyú könyvek is készültek. Utóbbiak illusztrációi már a valódi élet megfigyelését mutatják. Helyet adtak a komikumnak, amely beférkőzött a vallásos könyvekbe is. Így a hágai francia misekönyvben farkas, róka és bak csuhába öltözve gyóntatják egymást és imádják a sántát. Ezt az irányt a finom, szabatos tollrajz és a felületes színezés jellemzi. A naptárakhoz az egyes hónapokra vonatkozó képeket festettek, amelyek «haviképek» néven ismeretesek s amelyek lassanként életképekké váltak. A misekönyvek, breviariumok, psalteriumok és imakönyvek elé

bocsátott naptárak homlok- és keretdíszítményeiben találhatjuk őket. Többnyire a földműves munkáját ábrázolják egy vagy több alakkal. A XIII. századbeli francia miniatürfestészet legjobb emléke Szt. Lajos psalteriuma, amelyet a párisi nemzeti könyvtárban őriznek. A XIV. században a tollrajz és a színek összhangzatosakká váltak és e század közepétől kezdve már a tulajdonképeni festői színezés fejlődött ki. Az emberi és állati alakok is tökéletesebb kifejezést nyertek, a csupán díszítményül szolgáló tájkép lassanként jelenezetté vált s a haladás e menetébe belevonták az iniciálét is, miáltal a képiniciálé jött létre, amely mindmagasabb fejlettséghez jutott. A «British Múzeum»-ban őriznek egy «Apokalipsze»-t, amely a XIV. század elején francia művészek által készült. Ez a könyv egész sorát tartalmazza a szép és fantasztikus rajzoknak. A miniatürok minden lapon hosszúkás mezőkben állanak és színes vonalak veszik körül s majdnem a lap kétharmadát foglalják el. A szöveg két hasábosan áll a miniatür alatt és kis színes iniciálék ékesítik. A miniatürok háttére felváltva vörös és sötétzöld. Ezenkívül a XIV. századból fennmaradt könyvek közül művészi szempontból az értékesebbek és szebbek közé tartoznak: Berry herceg kis és nagy imakönyve és az «Officium Beatae Mariae Virginis» könyve.

A francia miniatür fejlettségi fokán állottak a XIV. században a német, az angol, a spanyol és a hollandiai miniatürok is. Sőt a hollandiai korai reneszánszfestészet – a Van Eyck testvérek befolyása alatt – szoros fejlődési kapcsolatban volt a XIV. századbeli francia miniatürfestészettel. Olaszországban a miniatür a toszkánai festészet hatása alá került, de mindamellett a francia izlés is érvényben maradt.

A XV. században a miniatürfestészet már egyenlő arányban fejlődött minden nyugati országban. A XV. századbeli miniatürfestészet fejlettségét a leghívebben a Bedford-imakönyv mutatja, amely 1422-ben Angolországban keletkezett, azonban francia művészek munkája. Az első lapokat betöltő naptár, tiszta színekben ragyogó miniatüreivel, igen figyelemreméltó. Mint a drágakövek, úgy vannak a finom lombozatos keretbe beillesztve. A reneszánsz beköszönésével a miniatürfestészet tökélyének legmagasabb fokát érte el. A reneszánszkori miniatürfestészetnek kiváló mesterei voltak Olaszországban Antonio Liberale, Attavante és Giulio Klovio, Franciaországban Jean Fouquet és Németországban Dürer Albert és tanítványai.

A magyar miniatürfestészet – amint hozzávetőlegesen megállapítható – az Árpád-házi királyok korában fejlődött ki. Azonban fejlődési menetében nem volt meg a következetesség, mint a Nyugat többi országaiban. A legrégebbi könyv, amely ebből a korból reánk maradt, a Pray-kódex (magyarországi misszale). A XIII. század első felében (1228 előtt) készült, de művésze még teljesen a bizánci hagyományt uralta. A könyv fődíszítménye a kánon előtti hármaskép, amely színes tollrajzban Krisztusnak a keresztről való levételét, sírba tételét és a szent asszonyokat a sírnál kezdetleges, jellemző felfogással ábrázolja. A szöveget számos vörös és kék iniciálé díszíti. A XIV. század legjobb emléke az esztergomi misekönyv, amelyet 1377-ben Steft Henrik csukárdi plébános írt és festett, aki a burgundi művészet hatása alatt állott. A könyvben számos miniatür és iniciálé van; de különösen szép a címlap lapszéli díszítménye és a kánon előtti két kép. Az egyik kép lombozatos lapszéli díszítmények között a feszületet Máriával és Jánossal, a másik pedig Krisztust az olajfák hegyén és Ecce homo alakban ábrázolja. Művészi tekintetben mindenestre méltó párja a «Cronica de Gestis Ungarorum» (Bécsi képes krónika), amelyet 1358-ban Nagy Lajos király másoltatott s a következő években pazarul kifestetett. Ebben a Magyarországra átplántált Anjoukori miniatürfestészet teljes pompájában tűnik fel. Az 1394-ből származó misekönyv, amelyet Miskolczi László festett, már az olasz művészet befolyását mutatja. Míg egy másik XIV. századbeli misekönyv teljesen egyéni felfogású. A XIV. századból való a «S. Augustinus de Doctrina Christiana» is, amelyben azonban az angyali üdvözlés rajzán a hanyatló bizánci művészet jellemvonásai láthatók. A

XV. században a magyar könyvfestők – mint a fennmaradt emlékek mutatják – a gót miniatűr-festészet nyomdokain haladtak. A gót stílus remekműveként kell felemlítenünk az 1426-ban készült körmöczbányai jegyzőkönyvet; de hasonló szép Selmecz városának jegyzőkönyve is, amely 1432-ből való. A gótikus lombozatos lapszéli díszítmények sajátos kifejlődését pedig leginkább a misekönyvekben találjuk.

A reneszánsz-művészetet Mátyás király könyveiben, a Korvin-kódexekben leljük fel. Csakhogy ezek nem magyar könyvfestők által készültek. Legnagyobb részük Olaszországból, Firencéből hozatott; azok pedig, amelyek Mátyás király budai palotájában készültek, szintén idegen könyvfestők művei. Mátyás király, a reneszánsz egyik buzgó ápolója, igen szerette a pazar fénnel kiállított könyveket és így teljesen szabad tért nyitott a könyvfestőknek, kik – élve az alkalmmal – a legnagyobb pompát fejtették ki. A könyveket néha egész lapokat betöltő kompozíciókkal díszítették, amelyek keretébe rendszeren beillesztették a király s királyné arcképét és a Hunyadi-címert. A lapszéli díszítményeket a legváltozatosabb növényi és építészeti motívumokból állították össze. Az alakok rajzában az anatómia még hibás és hagyományos, de a bűvös és tömör színezés klasszikus szépségű. A híres olasz mester, Attavante is Mátyás király szolgálatában állott s az általa festett könyvek közül nem egy világhírűvé lett. Magyar könyvfestőktől is ismerünk néhány könyvet, amelyekben a reneszánsz hatása észlelhető. Ilyenek «Ptolomeusz Kozmográfiája» (1465) és Kinizsi Pálné (született Magyar Benigna) imakönyve (1494). Ez utóbbinak különösen szép a címlapja, amely az első lap szövegét élénk virágos lapszéli díszítményekkel foglalja be s az iniciáléban Máriát a kis Jézussal, alul pedig a Kinizsi és Magyar családok címerét tünteti fel. Hogy ez az imakönyv még a kenyérmezei hős halála előtt készült neje számára, tanúsítja egyik lapján az imádság «Pál uram betegségéről, kit mind papok, mind barátok minden egyházban megmondanak».

Az írott és miniatűrökkel gazdagon díszített könyvekről a nyomtatott könyvekre való átmeneget a fametszetű nyomatok képezték. A fametszetet már a XIII. században ismerték. Eleinte azonban csak szent képeket és játszókártyákat állítottak így elő, amelyeket azután vízfestéssel kifestettek. A képekhez néha a bibliából vett jelmondatot vagy rövid imát is fűztek, amelynek szövegét szintén fába metsztették. A fametszetű nyomatok közül a legrégebbiek, amelyeken évszám is előfordul, Mária képe 1418-ból és szent Kristóf képe 1423-ból. A XV. század első felében falemezekkel már képeskönyveket is állítottak elő, amelyek az analfabétáknak és az alsóbbrendű papságnak voltak szánva. Ilyenek voltak többek között a «Biblia pauperum» (Szegények bibliája), az «Apokalipsze» és a «Hét halálos bűn».

A könyvnyomtatás feltalálásával a könyv új köntöst öltött. Ebben a köntösben a könyv már azzá lett, ami tulajdonképeni rendeltetése: az ismeretszerzés eszköze. A könyvnyomtatás első, 1500-ig készült termékeit inkunabuláknak (ősnymtatvány) nevezzük. Az inkunabulákat kezdetben pergamenre, későbbben papirosra nyomtatták. Az akkoriban használt papiros tartós és szép fehér volt és a mély fekete nyomással igen jó hatást tett. A könyvek alakja kezdetben folió (ívrét), majd kvárt (4-rét) volt. Ismerünk azonban oktáv (8-rét) alakút is, például Augusztinusznak «De Singularitate Clericorum»-ját, amely 1467-ben jelent meg.

A legelső nyomtatott könyvek betűi gót jellegűek és meglehetősen nagyok. Ez azért van, mert a nagyobb betűk metszése könnyebb volt, mint a kisebbeké. Csakhogy a nagy betűk annyiban hátrányosak voltak, hogy kevés sor fért egy lapra és a könyv ezáltal bővült. Gutenberg János, a könyvnyomtatás feltalálójának legelső nagyobb terméke, a biblia – mindamellett, hogy folió-alakú – csak 42 soros. A nagy betűk hátrányos voltát, úgy látszik, hamarosan felismerték, mert egy 1467-ben nyomtatott biblia már 56 soros és betűi kisebbek. Pannartz Arnold és Schweinheim Konrád olasz könyvnyomtatók már az írott könyvekből ellesett szép latin betűket öntöttek és ezekkel nyomtatták 1464–1465-ben Ciceró «De oratore ad quintum fratrem libri

tres» című művét. Az első görög betűk a Mainzban nyomtatott «Paradoxis Ciceronis»-ban és a Rómában 1469-ben nyomtatott Gelliusz-kiadásban fordulnak elő. Azok a könyvnyomtatók pedig, akiknek görög betűjük még nem volt, a görög szavak helyét üresen hagyták s azokat kézírással a vevők pótolták. Az első görög szövegű könyv Laszkarisz grammatikája volt, amely 1476-ban Milánóban jelent meg. Az akkori különféle típusú betűket rendszerint a velük először nyomtatott könyv után nevezték el. Így voltak misszale-betűk, ciceró-betűk (Ciceró műveit nyomtatták először ezekkel) és ehhez hasonlóak.

A mai értelemben vett címlapot az első könyveknél nem találunk. Az első lapon legtöbbször a fejezeteket felsoroló tartalomjegyzék vagy a kiadást ismertető levél volt. A latin könyvek rendszeren ezekkel a szavakkal kezdődtek: Incipit liber (Itt kezdődik a könyv). A könyv címét, a könyvnyomtató és a nyomtatási hely nevét és az évszámot az utolsó lapon kolofonban (végcím) tüntették fel. Az évszámot majdnem kivétel nélkül római számokkal jelölték. Ettől az általánosan bevett szokástól csupán Caxton Vilmos, Angolország első könyvnyomtatója tért el. Ő ugyanis a könyv címét a szöveg közé vagy a tartalomjegyzék után tette. Címlappal ellátott könyvekkel csak a későbbi években találkozunk. Az első ismert ilyen könyv a Hoernen Arnold által 1470-ben Kölnben nyomtatott «Sermo ad populum predicabilis etc.» című mű. Montereio János kalendáriumának, amelyet 1476-ban Ratdolt Erhárd nyomtatott, is van címlapja és talán egyike a legérdekesebbeknek. A címen, az évszámon és a könyvnyomtató nevén kívül 17 latin költemény is van a címlapon, ezekután pedig a következő vörössel nyomtatott 3 sor: Bernadus pictor de Augusta, Petrus Laslein de Langencen, Erhardus Ratdolt de Augusta. Az első címlappal ellátott biblia 1486-ban nyomtatott. Címe csupán ennyi: Textus Biblie. Egy 1492-ben Velencében nyomtatott bibliának meg ez a címe: Biblia; alatta kép van, amely szent Péter apostolt a kulccsal ábrázolja. A Fuszt János által 1466-ban nyomtatott «De arte predicandi» című műben már margináliákat (széljegyzeteket) is találunk. A lapszámozás csak a XV. század végén kezdődött. Legtöbbször azonban csak a lap egyik oldalán volt szám és ez rendszeren alul vagy fölül a szöveg közepe felett állott. Az ívek sorrendjét jelző betűk és a «kusztoesz» elnevezés alatt ismert szavak, amelyek a lap alján voltak elhelyezve és a másik oldalra utaltak, szintén csak a XV. század végén fordulnak elő.

A legelső nyomtatott könyvek illusztrációi az iniciálék és a fametszetek voltak. Az iniciálék helyét azonban a könyvnyomtató rendszerint üresen hagyta, mert azok kifestése tetemes összegbe került. Ezáltal a könyvet olcsóbban is adhatta, a vevő pedig a kifestést tetszése szerint pótolhatta. Ezt a munkát a könyvfestő végezte. Kezdetben az illusztrációk a nyomtatott könyvben nem igen érvényesültek, mert a fametszetek kidolgozásban meglehetősen nyerssek voltak. Csak Pigouchet fametszeteinél észlelhető finomabb kidolgozás, amelyek – Trechszeleoni könyvnyomtató bizonyága szerint – puszpángfába voltak metszve, amely már akkor használatban volt. Hogy az illusztrációk nem érvényesültek, annak nemcsak a fametszetek kidolgozása volt az oka, hanem az is, hogy a fekete festék egyhangúságánál egyebet nem nyújtottak, már pedig a könyvkedvelők nem szívesen nélkülözték a színgazdag kiállítást. Ezen később, már a XV. század vége felé, úgy segítettek, hogy a könyvfestő a fametszeteket is kifestette.

A fametszetekkel illusztrált legrégebbi könyv az 1461-ben Pfszter Albert által Bambergben nyomtatott Edelstein-féle mesekönyv, amely 101 fametszetet tartalmaz. Az első illusztrált könyv pedig, amely már a fametszet összes kiválóságait egyesítette magában, «A szerelem és az álom harca» című mű. 1499-ben jelent meg Velencében Aldusz Manutiusz kiadásában és számos pompás fametszeteit Giovanni Bellinónak tulajdonítják. Különösen a 6-ik lapon levő fametszet, amely Priaposz áldozatát ábrázolja, kimagasló; de ez a lap rendszeren hiányzik, úgy hogy teljes példány valóságos kincs. Azonban a miniatürökkel ellátott könyveket talán leginkább kárpótolták azok a pergamenre nyomtatott imakönyvek (Livres d'heures), amelyek a

XV. század végén s a XVI. század elején Párisban Pigouchet, Vérard, Kerver, Du Pré és Hardouyn-nél jelentek meg. Néhányban ezek közül az egész oldalas képeket a miniatűrök módjára kifestették és félig architektonikus lapszéleket gyöngén aranyozták és akként kezelték, mintha a képek keretei volnának. Az egyik könyvben aranyozott keretben egy kép látható: Nesszus, a kentaur, amint elszökteti Deianirát, Herkulesz nejét. Ez a kép a klasszikus mitológia felélesztését mutatja és a könyv lapszéli díszítményeiben ismételve még többször előfordul.

A XV. század második felében feltalálták a rézmetszetet, azonban igen keveset nyomtattak vele, mert a nyomtatás követelményeinek nem igen felelt meg. Ugyanis a réztábláknak a szedés közé való illesztése felette sok nehézséggel járt. Az első rézmetszetekkel nyomtatott könyv 1477-ből való. Címe «Il Monte Sancto di Dio» és Firencében nyomtatta a német származású Niccolo di Lorenzo. De ebben a könyvben a rézmetszet csupán az egész oldalas képekre szorítkozott. Ugyancsak a XV. század második felében az úgynevezett «tésztaanyomás»-sal is próbálkoztak az illusztrálásnál. Azonban úgy látszik, gyakorlatilag ez sem vált be, mert az ilyenféle nyomatok a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. A tesztaanyomás eljárása az volt, hogy az érclapba bevéssett rajzot nyúlós, egyszerű színnel – rendszerint feketével – töltötték ki, s így nyomtatták sárgára festett papirosra, úgy hogy a nyomaton a rajz domborúan, sötétén látszik.

A kötésnek, a könyv külső ékességének, a középkorban már nagyobb szerep jutott, mint az ókorban. Természetes azonban, hogy eleinte, épúgy mint a könyvírás, a könyvkötés is a szerzetesek kezében volt. A könyvkötéssel külön szerzetesek foglalkoztak, akiket azután könyvkötőknek neveztek. Egy régi feljegyzésben olvashatjuk is, hogy a VI. században Kassziodorusz a vivariumi kolostorba ügyes könyvkötőket hívott meg, akik a könyv külső ékesítéséhez mesterien értettek. A kötésnél nagy fényűzést fejtettek ki, mert arra törekedtek, hogy a miniatűrfestményekkel és rajzokkal díszített könyvek értékes voltával arányban álljon a kötés művészi becse is. A VI–XIII. században a fából készült könyvtáblákat elefántcsont-, arany- és ezüstdomborművekkel és drágakövekkel díszítették.

Míthogy a középkor elején csak a szerzetesek foglalkoztak a könyvkötéssel, az az időbeli kötést, barátkötésnek nevezték el. A barátkötés első csoportját az elefántcsont-domborművekkel díszített kötések képezik. Néhány ilyen kötést a párisi nemzeti könyvtárban őriznek, amelyeken a dombormű bizánci és karolingiai elefántcsont-metszés. Második csoportját azok a kötések képezik, amelyeken a díszítés ötvösmunka. A bizánci ötvösmunka jellegzetes példáját adják azok a kötések, amelyek a velencei Márkus-templom világhírű kincseihez tartoznak. Ezeknek a kötéseknek fatáblái aranyozott ezüstlemezekkel vannak bevonva. Hátukat több aranyozott ezüstszalag képezi, amelyek zsinórral akként vannak összekötve, hogy a hát a könyv kinyitásánál mozog. A legrégebbi ezen kötések közül a VIII. századból való. Önálló csoportot képeznek azok a kötések, amelyeknek felső táblája zománclemezekkel van bevonva. A XII. század végén már ismeretes volt a vaknyomású bőrkötés is. A legrégebbi effajta kötések Angolországban keletkeztek.

A XIV. és XV. században már olyan könyvkötők is működtek, akik nem tartoztak semmiféle rendhez. S talán ennek tulajdonítható, hogy a bőrkötés ebben az időben már általánossá vált. Kezdetben a bőrkötést még vaknyomással látták el, de később a díszítéseket már vészték, poncolták, trébelték és bélyegzőkkel nyomták. A díszítésnél a tábla szélein a bélyegzőket egymásmelletti szoros sorokba rakták, a tükrön pedig bélyegzőkből képzett négyszögeket, köröket és körszeleteket különféleképpen helyeztek el. A bélyegzőnyomásoknak köralakú elhelyezése azonban egyedül csak az ó-angol kötéseknel fordul elő. A könyvek sarkaira erős, gyakran művészi készítményű ércsarkokat alkalmaztak, hogy a tábla a kopás ellen védve

legyen. Hasonló művészi munkát fordítottak a csatokra is, amelyek egy könyvről sem hiányoztak. A bőrön kívül használtak a kötéshez bársonyt és selymet is. Ezeket a kötések rendezesen aranyhímzéssel ékesítették.

A reneszánsz, amely a művészetet és iparművészetet minden téren új utakra terelte, természetesen a könyvkötészet fejlődésében is fordulópontot jelent. A könyvkötészetbe is egészen új technikát hozott a tábladíszítés és aranynyomás körül; de egyúttal hozott új díszítési motívumokat is. Az új technika és az új díszformák a XV. század végén Olaszországból indultak ki, ahonnan először Francia- és Spanyolországba, később pedig Német- és Angolországba ültettek át.

A könyvkötés átváltozására különben nagy jelentőséggel bírt az a momentum, hogy a könyvtáblák díszítésére a keleti formákat vették át. Ugyanis a régi időkben sehol sem értettek jobban a bőr kikészítéséhez és monumentális díszítéséhez, mint a Keleten. A reneszánsz hozta tehát a keleti bőrdíszítő-művészetet a Nyugatnak. A reneszánsz-kötésnek azonban különös ismertetőjele a különböző formák összeolvasztásával nyert díszítési motívumok. Magyarországon a reneszánsz-kötést Mátyás király híres Korvin-kódexeinek kötései képviselték. A bőrkötések préseltek és aranyos arabeszkekkel, gyűrűs hollóval vagy Magyar- és Csehország címerével voltak díszítve. A kék- és violaszínű bársonykötések pedig zöld selyemszalagról függő rézcsatokkal voltak ellátva.

A könyvek gyűjtésére a középkorban is nagy súlyt fektettek. Azonban a középkor elején alig voltak jelentékeny könyvtárak, mert az ókor híres és nagy könyvtárait a folytonos villongások és harcok közepette összerombolták, úgy, hogy azokból csak töredékek maradtak. Így tehát nem meglevő könyvtárak gyarapításáról, hanem újak alapításáról kellett gondoskodni. A középkori könyvtárak alapítása körül nagy érdemeket szereztek a bencésrendiek és a kolostori iskolák. Így a IX. században (822) már nagyobb könyvtárral a reichenau-i és a sz. galleni kolostor rendelkezett. Előbbi 145, utóbbi 400 kötetet számlált. Hrabanusz Maurusz apát, a híres fuldai kolostori iskola alapítója, naponta 12 szerzetes által másoltatta a régi könyveket és ezáltal hatalmas könyvtár jött létre, amely későbbben a «világhírű» jelzőt vívta ki magának, amennyiben a világon bárhol megírt könyveket egyesítette. A korvei-i kolostor hasonló eredményt azzal ért el, hogy 1097-ben kiadott szabályaiban elrendelte, hogy minden szerzetes, akit a kolostorba felvesznek, egy könyvet tartozik annak szentelni. II. Frigyes meg úgy intézkedett, hogy az aacheni kolostor jóvedelmei könyvek beszerzésére fordíttassanak.

Mikor azután a középkor vége felé a kolostorok hanyatlani kezdtek, a könyvek gyűjtését az egyetemek vették át. Első helyen említendő a párisi egyetem, amelynek könyvtára 1292-ben 1000 kötetet számlált. Híresebb könyvtárak voltak még az oxfordi, heidelbergi, lipcsei és prágai egyetem tulajdonában. Voltak azonban fejedelmek is, akik könyvtárakat alapítottak. Így az arab Spanyolországban III. Abdurrahman és II. Hakam alapítottak könyvtárakat. Ezek között a legnagyobb a kordovai könyvtár volt, amelyről az arab történetírók azt mondják, hogy a kalifa 400.000 kötetből álló könyvtárt alapított, amelynek katalogusa 24 kötetből állott. Nagy súlyt helyezett nemcsak arra, hogy könyvtára a régi irodalomnak minden nevezetes termékét egyesítse, hanem az az ambíciója is volt, hogy a távol országokban keletkezőben levő nevezetesebb irodalmi művek első példánya Kordovába kerüljön a fejedelem könyvtárába.

Nyilvános könyvtárak a középkorban csak Olaszországban voltak, de ott is kevés számmal. Ilyeneknek tekinthetjük csupán a Mediciek által alapított firenzei és az V. Miklós pápa által alapított vatikáni könyvtárt.

Mint magán-könyvgyűjtőkről megemlékezhetünk Trimberg Hugó bambergi költőről, akinek 1300 körül már 200 kötetből álló gyűjteménye volt; Akkarsziusz Jurisz tekintélyes olasz

tudósról, akinek azonban 20 kötettel kellett beérnie. Nagy könyvgyűjteménye volt Hutten Ulriknak s azt annyira értékesnek és becsesnek tartotta, hogy a mainziaknak arra a fenyegetésükre, hogy könyveit megsemmisítik, azt válaszolta: «Ha könyveimet elégetitek, én várostokat borítom lángba.» A XIV. század folyamán, de különösen a reneszánsz-korban, a könyvgyűjtés már annyira szenvedéllyé vált, hogy Brant Szebesztian 1494-ben megjelent «Bolondhajó» című művében a könyvgyűjtést a divatbetegségek közé sorozza, a könyvgyűjtőket pedig ostromozza és nevetségessé igyekszik tenni őket.

Magyarországon a könyvek gyűjtése Szent István király idejében kezdődött. Maga Szent István volt az első, aki könyveket gyűjtött és azon volt, hogy könyvtárak alapíttassanak. 1015-iki alapítóleveleiben olvashatjuk, hogy a pécsváradi monostornak 33 könyvet adott s elrendelte, hogy a községi templomok könyveiről a püspök gondoskodjék. Hasonlóan cselekedett Szent László is, aki a pannonhalmi monostornak 1093-ban 73 könyvet ajándékozott. A főpapok előtt Szent Gellért járt jó példával, aki nagy buzgalommal gyűjtötte a könyveket, amelyeket tartalmilag is értékelni tudott. Még a krónika is feljegyezte róla, hogy «Gellért csanádi püspök egyszerű szekéren járt, melyen ülve olvasgatta könyveit». Az 1279-iki budai zsinat már kötelességévé tette a plébánosoknak, hogy az istentisztelethez szükséges könyveket szerezzék meg. Más alkalommal meg a kegyurak, akik jószágaikon plébániát alapítottak és javadalmaztak, azt egyszersmind könyvekkel is ellátták. Így jutott például a bratkai (Bars-megye) egyház 1156-ban – Euzidusz alapítólevele szerint – öt kódex birtokába.

Magánkönyvtárak is voltak ebben az időben, amiről egy 1150 körül írt oklevél tanuskodik. Eszerint egy Adalbert nevű főúr, mielőtt Sziciliába elindult volna követnek, minden könyvét a pannonhalmi monostornak hagyta. Gyerki László esztergomi prépostnak is voltak könyvei, amelyekről 1277-ben kelt végrendeletében úgy intézkedett, hogy azokat adják el és a befolyt összeget a szegények felségélyezésére fordítsák. Bernát spalatói érsek, Imre király volt nevelője meg unokaöccseinek hagyta sok drága könyveit. Magánkönyvtára volt Kálmán királynak is, akiről a krónika így szól: «... kit a magyarok Könyves Kálmánnak hívnak, minthogy könyvei voltak, melyekből mint a püspök zsoltosmáit végzi vala.»

A későbbi századok könyvtáiról megemlékezvén, elsősorban a pozsonyi káptalan könyvtárát kell megemlítenünk, amely 1425-ben 83 kötetet számlált. Utána fölemlíthető a kolozsmonostori kolostoré és a veszprémi káptalané. Előbbi 1427-ben 51, utóbbi 1437-ben 117 kötettel rendelkezett. A külföldről hazakerült tudós papok pedig gazdag plébániai könyvtárakat alapítottak s számukra külön tűzmentes helyet építettek. Ezen könyvgyűjtők közül ma csak Weiteni Orbán soproni káplán emlékét ismerjük, aki 1400-ban 20-nál is több kötetről végrendekezett. A nagyszombati plébánia 1500-ig 260 kötetet gyűjtött össze, s ezzel ellentétben a bencésrendiek kilenc magyarországi monostora mindössze 130-at.

Nagy könyvgyűjtő volt Zrednai Vitéz János humanista, akinek fővágya odairányult, hogy könyvtárában a tudomány minden ága képviselve legyen. Ezért természetesen igyekezett minden lehető könyvet megszerezni. Könyvgyűjtési szenvedélyének félszégeit azonban unokaöccse, Janusz Pannoniusz szeretetreméltó humorral lobbantotta szemére. «Azt kívánod – írja egyik levelében – hogy könyveket küldjek. De vajjon nem eleget küldtem-e már is? Csak görög könyveim maradtak meg, a latinokat mind elvittétek. Istennek hála, hogy járatlanok vagytok a görög nyelvben. Különben a görög könyveket sem hagytátok volna meg. De ha megtanultok görögül, én azonnal a héber nyelvet sajátítom el és héber kódexekből állítok össze könyvtárt... Ha annyira vágytok könyveket bírni, ne fosszatok meg azoktól másokat, főleg olyanokat, akiknek kevesebb van mint nektek. Hisz Olaszország el van árasztva könyvekkel. Hozzatok onnan, amennyit tetszik. Küldjétek pénzt Firencébe, az egyetlen Vespászián képes kielégíteni titeket.» Zrednai Vitéz János a tanácsot megfogadta és Olaszországban

összekerestette a könyveket; amit nem talált készen, azt Firencében leíratta, nem tekintve arra, csakhogy szépek és hibátlanok legyenek. Gazdag gyűjteményét – sajnos – halála után szétharácsolták. Legtöbb darabja külföldre került, pedig a könyvek tábláján a Vitéz címer mellett többnyire ott ékeskedett Magyarorszáé is, mivel első tulajdonosuk kétségtelenül az örököszt akarta megjelölni.

Zrednai Vitéz János álma it tanítványa, Mátyás király valósította meg, aki fényes és gazdag könyvtárt alapított. Régi feljegyzések szerint híres könyvgyűjteményének alapja Zrednai Vitéz János és Janusz Pannoniusz könyvtára volt. Ma azonban már tudjuk, hogy Mátyás királynak korábban is voltak könyvgyűjtői, akikkel valószínűleg már a tudománykedvelő I. Ulászló könyveit és atyja hagyatékát egészítette ki. De könyvgyűjteményének tulajdonképeni gyarapodása akkor kezdődött, amikor a finom műveltségű Beatrix-szal, Ferdinánd nápolyi király leányával 1476-ban házasságra lépett. Bizonyosra vehetjük, hogy a királyné és az udvarban élő olasz tudósok ösztönözték a királyt egy hatalmas, világgraszáló könyvtár alapítására, mert tudvalevő, hogy a királyné igen szerette a szép és pazar fénnel kiállított könyveket, de egyszersmind nagy rajongója is volt a tudománynak.

Mátyás király a könyvtár hatalmassá tételével nem is késett soká. Roppant nagy mértékben indította meg a munkát. Gyűjtőket küldött Görögországba, Olaszországba, Konstantinápolyba és mindenhol összevásároltatta a szebbnél-szebb könyveket. Heltai szerint egyedül Olaszországban 33.000 magyar arany fogyott el évente. Hogy a pápáknak, fejedelmeknek és a dús-gazdag magánkönyvgyűjtőknek veszedelmes versenytársa volt, már 1475-ben köztudomású lett, amikor Manfredini herceg bolognai könyvtárát megszerezte. Így csak természetesnek kell találnunk, hogy Mátyás király könyvtára csakhamar a legelső európai könyvtárak között foglalt helyet.

A könyvek a budai várban külön e célra épült helyiségben voltak elhelyezve. Hogy hány kötet volt, arról pontos feljegyzés nem maradt reánk. De hozzávetőleg számítva, lehetett vagy 6–7000 kötet. Elég nagy szám, ha tekintetbe vesszük, hogy Mátyás királyon kívül a két leg-hiresebb az időbeli könyvgyűjtő, úgymint V. Miklós pápa 8 év alatt csak 5000 kötetet. Frigyes urbanói herceg pedig 13 év alatt csak 7000 kötetet tudott összegyűjteni, holott nekik sokkal könnyebb volt a helyzetük, mivel Olaszországban volt a kódexek igazi hazája.

Mátyás király könyvtárának őrizete és rendezése külön örökre volt bizva, akik a királyt, a királynét és az udvari tudósokat ki is szolgálták. A felségek rendelkezésére pedig puha nyugágy volt a könyvtár helyiségében elhelyezve, hogy teljes nyugalomban eléghíthessék ki tudásvágyukat.

Mátyás király halála után azonban véget ért a könyvtár gyarapodása. A világhírű kódexek az ország zászlósainak a kezébe kerültek, de azok korántsem viselték úgy gondjukat, mint Mátyás király. Az új király, II. Ulászló, eleinte szintén nagy könyvkedvelőnek mutatta magát, de később azután sorra elajándékozta a drága könyveket. Utódja, II. Lajos idejében meg már egész Európa tudta, hogy a Budán megforduló követek mind kódexajándékban részesülnek. Nemsokára azután bekövetkezett a török uralom ideje, de akkor már alig pár száz kötet volt. Budavár bevétele-nél a törökök gyűjtögettek és a királyi palotában is rombolt a tűz, egyebek között a könyvtárban is pusztított a kincset érő könyvek között. Amit megmenthettek, azt a török főemberek, minthogy ismeretes volt előttük a nagy érték, lassanként Konstantinápolyba szállították. És csak évszázadokra reá, amikor a török uralom véget ért, sikerült néhány kötetet hazánk számára visszaszerezni.

Amint a fennebbiekből kitűnik, a középkorban elég nagy súlyt fektettek a könyvtárak alapítására és a könyvek gyűjtésére. S mindennek dacára a könyv mégsem szolgálta azt a célt, ame-

lyet tulajdonképpen szolgálnia kellett volna: a felvilágosítást terjeszteni. A könyvek ugyanis igen drágák voltak s ezért megvasalt tölgyfaládákba vagy díszes szekrényekbe zárták. De tartották fából vagy ércből készült mozgatható állványokon is, ezekhez azonban a könyveket hozzáláncolták. Már pedig ilyenképpen a felvilágosítást terjeszteni és a könyvet közkinccsá tenni nem lehetett. Még a nagynevű Róbert Szorbon alapítólevelében, aki a párisi egyetem könyvtárát alapította, is ott van a tétel: «A könyvtárt csak arravaló méltó férfiúnak lehet használnia.» A könyvnyomtatás feltalálása azonban véget vetett ennek, mert a könyvek árát tetemesen leszállította és ezáltal hozzáférhetővé tette. Láthatjuk azt András János alériai püspöknek a «Szent Jeromos levelei»-ben II. Pál pápához intézett ajánlásában, amelyben azt mondja: «Könyvek, amelyek annakhöz 100 tallérba kerültek, most csekély 20 tallérba kerülnek és azok, amelyekért 20 tallért fizettek, most 4-ért kaphatók.»

Az előbbi fejezetben a könyvek megsemmisítéséről is szözlöttünk. Ilyen esetek a középkorban is előfordultak. A könyv elleni gyűlölség sokszor annyira lángba borult, hogy évszázadok fárasztó munkáját hamvasztotta el. Így hamvadt el III. Leó császár intézkedése folytán a konstantinápolyi könyvtár, amelynek felégetését maga a császár is végignézte. Abi Amir, II. Hakam utódjának hatalmas minisztere, akként cselekedett, hogy a kordovai nagy könyvtárba bevezette a legtekintélyesebb alemákat, akikkel kiválasztatta és tűzbe dobatta azokat a könyveket, amelyek szerintök vallásellenes természetűek voltak. Nagyon sok könyv a katolikus zsinatokon hozott határozatok folytán is megsemmisített. Ilyen volt a 681-ben tartott konstantinápolyi zsinat, amely az általa kárhoztatott könyvek megégetését rendelte el. A trullai zsinat (692) hasonlóképpen megégetésre ítélte az egyházra nézve veszélyesnek tartott könyveket. A vercelli zsinaton (1050) pedig Berengurnak a könyvét ítelték el, míg az 1120-ban tartott szoásshonszi zsinat Abelárd könyvét ítélte el, amelyet II. Ince pápa maga vetett a tűzbe. A XIII–XV. századbéli zsinati határozatokban is találunk a könyvek megsemmisítésére vonatkozó ítéleteket. Sőt egyes pápai rendelet határozott formában kiközösítés terhe alatt parancsolta meg mindenkinek, hogy a tévtanokat tartalmazó könyveket nyolc nap alatt égessék meg.

A könyv az újkorban

A XVI. században az írott könyv helyét már kizárólag a nyomtatott könyv foglalta el. Innen kezdve tehát csak a nyomtatott könyv fejlődését kísérhetjük.

A könyvnyomtatás első termékeit, amelyeket inkunabuláknak nevezünk, majdnem kivétel nélkül folió-alakuak voltak. Ettől az alaktól csak ritka esetekben tértek el. Már a XVI. századtól kezdve a kvárt- és oktáv-alak lett általánossá és a folió-alak ritka. Eltérés észlelhető az írásban is. A XVI. század elején általánosságban az antiqua (latin) írás volt használatos. Németországban szép antiqua-írást metszett Auerbach könyvnyomtató, amellyel 1506-ban Szent Ágoston művét nyomtatta. Az Auerbach-féle írás a franciáknak igen megtetszett s ezért átvették és még ma is a «Saint Augustin» nevet viseli. A XVI. század első felében Aldusz Manutiusz velencei könyvnyomtató kurziv (dült)-írást metszetett és öntetett Franceszko által Bolognában, hogy azzal Vergiliusz műveit nyomtathassa. Erre az írásra 10 évre privilégiumot nyert, addig tehát senki sem utánozhatta. Amikor azonban a privilégium megszűnt, mindenhol utánozták, mert igen megkedvelték. Ugyanabban az időben Németországban is keletkezett egy új írás, amely a «fraktur» nevet kapta. Születési helye Nürnberg volt, ahol a XVI. század elején Fischer Pál mester vezetése alatt egy szépírási iskola virágzott. Ez az új írás valószínűleg ezen iskolából került ki. A franciáknál «batarde» elnevezéssel külön nemzeti írás keletkezett. Az

angoloknak pedig «Old English» elnevezés alatt speciális írásuk volt, amely azonban nagyban hasonlított a barátírashoz.

A XVII. században az írás már valamivel rendszeresebb volt, azonban alkalmazásában változás állott be. Németországban az antiqua-írás az általános használatból kiszorult és helyette a fraktur-írás lett általánossá. Csak a latin művekhez maradt meg az antiqua- és a kurziv-írás. Magyarországon is ez a két utóbbi írás volt használatban. A legszebb antiqua-írás a XVII. században a Garamond Klaude által metszett volt. Ezzel az írással nyomtatta Hoffmann Miklós 1624-ben a Majna melletti Frankfurtban a Plautinum lexikont, amely egyike a legszebb könyveknek abból az időből. Igen kedvelt volt a XVII. században a kis írással szedett miniatürkiadás, amellyel különösen az Elzevirek lettek híressé.

Az írás körüli vetélkedés folytán 1692-ben XIV. Lajos francia király elrendelte, hogy nyomdájában, amely a Garamond-féle írást használta, egészen eredeti írás állíttassék elő. Minthogy azonban a rendelet úgy szólt, hogy az írás mindenképpen szép és kifogástalan legyen: a tudományos akadémia kinevezett egy bizottságot, amelynek az volt a feladata, hogy az írás rajzát megtervezze. A bizottság által megtervezett betűket Grandjean Fülöp és tanítványa Alexandre metsztették, amelyek azonban sok tekintetben mégis Garamond betűihez hasonlítottak. De az tagadhatatlan, hogy a betűk tényleg szépek és formásak voltak. A bizottság büszke is volt művére, amelyről a betűmetszésről szóló értekezésében így nyilatkozott: «Mi szerencsére oda jutottunk, hogy a betűket tökéletességhez hozzuk, azon szabályok által, amelyeket a betű nagysága, terjedelme, erőssége, hajszálvonása, alapzata és távolsága tekintetében felállítottunk és több évi gondosság által megjavítottunk. Ezt most nyilvánosságra hozzuk, hogy a betűmetszéssel foglalkozók ízlése kifejlődjön.» 1695-ben Nürnbergben német kurrent (írott) írást metsztettek, amely azonban igen kezdetleges volt. Tökéletes formához csak a XVIII. században jutott.

A XVIII. században is azok az írások voltak, amelyek a XVII. században. A különbség csak az volt, hogy egyre tökéletesítették és bizonyos rendszert hoztak be, amely szerint metszték és öntötték. Új írás csupán a díszírás volt. Tetszetős díszírást az antiquához Fournier metszett.

Az újkorban a könyv címlapjára nagyobb gondot fordítottak. A XVI. században a könyvcímeket többnyire két színben nyomtatták. És pedig a fősorokat vörössel, az alsorokat feketével. Tették ezt azért, mivel még nem voltak olyan betűik, amelyekkel a fősorokat szembeötlővé tehetnék volna. A XVII. században a címlap már változatosabb és művésziesebb volt. Kezdték belátni, hogy a könyvcímekben a leglényegesebbet ki kell tüntetni. A címsorok elosztását ugyan mellőzték, de a fősorok az alsoroktól nagyobb írás által meg voltak különböztetve és a sorok szélessége is különböző volt. A címlapok díszítményeit a XVII. században többnyire architektonikusan tartották és a szabályokban többé-kevésbé a római császárság diadalíveinek motívumaira vezethetők vissza. A címlap fősorait a XVIII. században is többnyire vörössel nyomtatták. De a század vége felé abba a hibába estek, hogy a könyvcímeket tömören szedték, sor sor hátán volt, minden beosztás nélkül, olyannyira, hogy a könyv szövegétől alig lehetett megkülönböztetni. A XVIII. század elején még mindig tömören szedték a könyvcímeket, de általában véve mégis a fontosnak kiemelésére és az összhangra törekedtek. Új irányt szabott ezen a téren Bodoni, aki igazi mestere volt a címlap szövegének arányos és szembeötlő elrendezésében. A címlapon a díszítéseket is mellőzte, legfeljebb egy vonalkeretet alkalmazott egyszerű és izléses címlapjain. Példáját csakhamar követték, úgy, hogy a század végén már az általa megszabott irány dominált.

Az újkorban a könyvek illusztrálásához és díszítéséhez a fametszet, ritkább esetben a rézmetszet szolgált. A festett iniciálékkal ellátott könyvek már ritkábbak voltak, bár a könyvkedvelők ízlése még mindig ez volt. A könyvnyomtatóknál és könyvkiadóknál rendszeren alkalmazásban

állottak fametszők, akik a könyvekhez szükséges fametszeteket elkészítették. Froschauer zürichi könyvkiadótól, aki bibliakiadással foglalkozott, maradt is erre vonatkozólag egy feljegyzés 1545-ből: «Nálam dolgozik a legügyesebb fametsző. Inni, enni adok neki s hetenként két garast.» Híres fametsző volt elsősorban Dürer Albert, akinek fametszetei utólérhetetlen szépségűek. Első fametszete az 1492-ben megjelent «Epistolae Sancti Hieronymi» című mű második kiadásának címlapja volt. Ennek a kidolgozása ugyan még primitív, de formáiban sok művészi hivatottság észlelhető, amely későbbi metszeteiben azután teljes mértékben kifejlődött. Legértékesebb rajzai és metszetei a XVI. század első két évtizedében készültek. Rajzai közül felemlítendő a 12 lapból álló úgynevezett «Zöld passzió» (1508) és Miksa császár imakönyvébe rajzolt 45 híres tollrajza (1515), amelyekkel a lapok szélét fantasztikus, groteszk, humoros módon díszítette. Metszetei közül kitűnnek azok a sorozatok, amelyekkel a fametszet történetében korszakot alkotott. Ezek: 16 kép szent János «Jelenések» könyvéhez (1498), a 12 lapból álló «Nagy passzió» (1500–1510), a 20 lapból álló «Mária élete» (1504–1511) és a 37 lapból álló «Kis passzió» (1509–1511), amely formai szempontból valamennyi között a legmagasabban áll. Dürer Albert nagy mester volt a rézmetszésben is. Itt is főleg az által volt korszakalkotó, hogy a régi meglehetősen sovány metszetekkel szemben festői hatásra törekedett, mit eleinte gazdagabb árnyékolással, későbbben a rézmetszés és rézmaratás technikáinak mesteri összeegyeztetésével ért el. Holbein János a «Haláltánc» című művével és a reneszánsz-stílusba tartozó, vonalas rajzolatú kereteivel tűnt ki. A «Haláltánc» első kiadása 1538-ban Lionban jelent meg. A fametszetek, amelyek drámai erővel és éles szatirikus humorral ábrázolják a XVI. századbeli életet, egészen egyedül állanak a művészet történetében. Holbein Jánosnak a bibliához készült fametszetei is figyelemreméltók. A «Haláltánc» híressé vált metszeteit a későbbi időben nem egy fametsző utánozta. Szép keretdíszítményeket metszett Kranach Lukács. Igen kiváló és művészies az a keretdíszítmény, amelyet a Grüenberg János által 1520-ban Wittembergben nyomtatott bibliához készített. Számos szép fametszetei voltak Ammann Jobszt és Schäufelin Jánosnak is. Utóbbi 118 szép fametszetet rajzolt a «Theuerdank» című műhöz és Puider Udalt. «Speculum passionis domini nostri Jhesu Christi» című művének (nyomtatott 1507-ben Nürnbergben) 40 nagyobb és 37 kisebb fametszeteit is az ő alkotásának tartják, mert két kép kézjegyével van ellátva. Olaszországban a fametszetet az Aldinák (Aldusz Manutiusz velencei könyvnyomtató kiadványait nevezik így) virágoztatták fel. Legszebb példája ennek Franceszko Kolona «Hipnerotomachia Polifili» című érdekes regényének fametszetei. A festői hatású árnyékolás az olasz fametszetben azonban csak a Tizian rajza nyomán készült s a hit diadalát ábrázoló tíz lapból álló műben érvényesült először, amelyet 1508-ban valószínűleg Andrea Andreani metszett fába. A színes fametszetet Ugo da Carpi művelte először, aki találmányára 1516-ban a velencei Signoriától szabadalmat nyert. A franciáknál a könyvillusztráció legkitűnőbb képviselői a XVI. században Tory Geofroy, Cousin János és Bernard Salamon, akiknek tevékenysége kiható befolyással volt a francia könyvdiszítésre. Magyarországon mint fametszők kitűntek: Abádi Benedek (XVI. század), aki Erdősi Szilveszter János «Uj Testamentum»-ához készítette a fametszeteket; Atzél Rikárd, akinek egy fametszete 1518 évszámmal az esztergomi káptalan egyik régi könyvén látható. Orbisz Piktusz 1679-ben megjelent «Festett világ» című művéhez Bubenka Jónás metszett körülbelül 150 képet, amelyek mind az alakok természetessége, mind a kivitel tisztasága tekintetében figyelemreméltóknak mondhatók. A XVIII. század végén két rézmetsző is volt Magyarországon. Az egyik Blaschke János; műhelyéből számos metszvény került ki. A másik Czetter Sámuel, akinek művészetét 1789-től 1806-ig főleg magyar könyvkiadók vették igénybe.

A XVI. század végén a könyvillusztrációban hanyatlás állott be. Csak néhány művész, mint Finé Oroncé és Tory Geofroy, igyekezett a régebbi olasz könyvnyomtatók hagyományait fenntartani, de nem a maguk eredetiségében, hanem saját fantáziájukkal kiegészítve. A klasszikus

befolyás, amely mindinkább uralta az illusztrátorokat, diadalmaskodott a helyes felfogáson és a gótikus és keleti hagyományokon. Amíg a középkor művészei szín és dekoratív szépség után törekedtek, addig az újkori illusztrátorok, tekintettel a reneszánszra, a vonal, forma és dombormű által befolyásoltattak. Ennek oka bizonyára az volt, hogy a klasszikus és antik művészet befolyása a szobrászatból indult ki és hogy inkább római, mint görög forrásokból eredt. Dacára annak, hogy ezen forrásokból kezdetben igen keveset merítettek, lassanként mégis minden egyéb befolyást elnyomtak. A későbbi illusztrátorok a biblia-illusztrációkat és kereteket díszítményekkel meglehetősen túlterhelték; a hézagokat pedig a klasszikus mitológiából vett töredékekkel és díszített ábrázolásokkal töltötték meg. A befolyás, amely kezdetben serkentett, lelkesített és finomított, a végén romboló erővé lett. A korai reneszánsz ifjú szellemét a felszínre került pedantéria és felfuvalkodottság súlya elborította, megalázta, majd egészen elnyomta. Az igazi művészi stílus természetes fejlődését meggátolta és helyébe olyan tekintély és kórság lépett, amely az antiknak utánzását követelte. Így tehát a XVII. századbeli könyvek illusztrációiról bátran mondhatjuk, hogy messze mögötte állanak a XVI. századbeli könyvek illusztrációinak, habár fametszeteket, fejleceket, iniciálékat és zárójegyeket ezeknél is elég sűrűn alkalmaztak. A XVII. század végén és a XVIII. század elején a tudományos műveket már fokozottabb mértékben illusztrálták, de azok illusztrációi nem állottak valami művészi színvonalon. Csak a földrajzi művek illusztrációi, amelyeknek száma a XVIII. század közepéig egyre szaporodott, jutottak arra a fokra, amely a régi római művészetet megközelítette.

A XVI. században a könyvek díszítéséhez a nyomdajegyek is szolgáltak, amelyek azonban törvényes védelem alatt állottak. Ugyanis egy 1539. évi augusztus 31-ről kelt deklaráció így szól: «A könyvnyomtatóknak és könyvkereskedőknek nem szabad egymásnak jegyét használniok, minden jegy a másiktól meg legyen különböztetve, hogy a vevők láthassák, melyik műhelyben nyomtatott a könyv.»

Bizonyos szempontból az ex libriszek (könyvjegyek) is a könyvdíszítéshez szolgáló anyagnak számítandók. Az ex libriszen rendszeren a könyv tulajdonosának kezdőbetűkkel jelzett vagy más módon rejtett nevén kívül többnyire jeles mondatok és címerrajzok voltak, amelyeket némelykor híres művészek készítettek s ezért művészi tekintetben is becsesek.

A XVII. századtól kezdve a fametszetet lassanként háttérbe szorította a rézmetszet; de az egyszerűen kiállított könyvek illusztrálásánál – olcsóságánál fogva – a fametszet maradt használatban. A XVIII. század végén azonban Bewick által Angolországban a fametszet újra életre keltetett.

Az újkorban a könyvkötés a reneszánsz-művészet kifejlődésével magas tökélyre emelkedett. A reneszánsz-kötésnek nagy mesterei Olaszországban voltak. A könyvtáblákat bár bőkezűleg ékesítették, de sohasem a jó ízlés rovására. A kötéshez többnyire finoman kidolgozott, élénk-színű marokinbőrt használtak, amelyen azután a szín és az arany a legsajátságosabb mintázatban domborodott ki. A reneszánsz-kötés olasz mintáinak Európa többi országaiban való elterjedésére, kétségkívül nagy hatással voltak Aldusz Manutiusz velencei könyvnyomtató és könyvkiadó kiadvány-kötései, amelyeken a reneszánsz-díszítmények a maguk teljes szépségükben jutottak érvényre. Nem voltak túlterhelve, hanem kevés aranynyomású díszítéssel ellátva. Volt egy Odisszea-kiadásához speciális kötése is. Ezen a vaknyomású keret arabeszekből volt összeállítva, amelynek alapját egymásba kapcsoló körök képezték.

A XVI. század harmadik évtizedében – Dankó József már idézett műve szerint – «már Franciaország vette át minden más ország előtt a könyvkötés művészi kezelésének vezérszerepét. Ettől kezdve a könyvkötészet elsőrangú műiparrá vált. A könyvkötés esztétikai fejlődését, anyagának, valamint díszítményalakjai terének kibővítését két ok mozdította elő:

először is I. Ferenc királynak és utódjainak élénk viszonya Olaszországhoz; másodsor azon meleg, mondhatni szenvedélyes érdeklődés, mellyel Franciaország amatőrjei és művészei e drága iparterméket felkarolták». A kötések művészies kiállításához nagyban hozzájárultak Franciaország legjelesebb művészei, akik e célra terveket és mintákat készítettek. Különösen Tory Geofroy rajzolt szép könyvtáblákat az általa kedvelt vékony fonalakban fonódó indaszerű mintákban. A francia könyvkötés művészetének tetőpontját Grolier Jean királyi kincstárnok kötésein érte el. Grolier Jean ugyanis 1510-től 1537-ig Olaszországban élt s ott bő alkalma volt barátainak és az olasz neves könyvedvelők drága kötéseiben gyönyörködni és azokat tanulmányozni. Így tehát nem csoda, hogy hazájába visszatérte után az olasz minták után francia könyvkötőkkel – természetesen a nemzeti jelleg szem előtt tartásával – addig nem ismert remek kötések készítettet. Az első Grolier-féle kötések egyszerűek voltak, később azután már pazarabbak, különféle aranszegélyekkel és arabeszkekkel díszítve. Kötései ugyan hasonlítottak az olasz kötésekhez, azonban a színek finom árnyalatának tökéletes összhangjával és a rajzban egyszerűbb vonalornamentikájukkal mégis lényegesen különböztek. A Grolier-kötéseken rendszerint ez a felirat olvasható: «J. Grolierii et amicorum.» (Grolier Jean és barátai tulajdona.) Az első táblán pedig a mű címe, a hátsón jelmondata volt. Grolier Jean kötéseivel ellentétben I. Ferenc király kötései mindig egyszerűek voltak. II. Henrik királynak és nejének Medici Katharinának kötései szépség tekintetében azonban már versenyeztek a Grolier-kötésekkel. IX. Károly király idejében a könyvkötés terén egy új szokást vettek föl: liliummal és kezdőbetűvel telehíntették az egész táblát. Ez a szokás később III. Henrik királynál is megvolt.

Németországban a reneszánsz-kötés messze mögötte állott az olasznak és a franciának. Mindazonáltal a könyvkötés terén figyelemreméltó eredményeket mutattak fel. Németországban a XVI. században ugyanis erősen ki volt fejlődve a bélyegzőmetszők művészete s főleg ezért a metszett lemezekkel való vaknyomás játszotta a főszerepet. A kötéshez leginkább disznó- és borjúbőrt használtak. A tábla közepére rendszeren fedelmek vagy más kiváló emberek arc-képét, vagy bibliai jeleneteket nyomtak, a külső keretet pedig összefont növényindák képezték. A vaknyomás mellett sűrűn előfordult az aranynyomás is, amint azt a sváb-gnündi Max Beuer kötései mutatják. Magas színvonalon tartották magukat az ötvösmunkával ellátott kötések. A reneszánsz-kötés csak a XVI. század második felében fejlődött ki.

Angolországban a XVI. században a kötések gót stílusú vaknyomással díszítették. A vaknyomású német jellegű díszítmények ugyanis sokáig tartottak és valószínűleg ezért utánózták. A reneszánsz-kötés itt még később fejlődött ki, mint Németországban.

A XVI. századbeli magyar kötések szintén német jellegűek. Ez arra enged következtetni, hogy az első magyar könyvkötők vagy Németországból vándoroltak be, vagy ott tanulták mesterségüket. A XVI. századból fennmaradt magyar kötések majdnem ugyanazokat a díszítményeket találjuk, amilyenek a németországi kötések is előfordulnak. Azt azonban észre lehet venni, hogy a helyi ízlésnek megfelelően módosították. Így például az arcképek magyar jellegűek; bajszos, prémkalpagos és sisakos harcosokat ábrázolnak.

Franciaországban a XVII. században a kötésdíszítés terén egy új stílus tűnt fel, amely a XVII. századbeli kötésnek különös jelleget adott. Stilizált virágokat és babérágakat nyomtak a táblára, a sarokdíszítmény pedig pontozott vonalából állott. Ez azt mutatja, hogy a kötés díszítésének finomítására törekedtek. Ezen új stílusnak nagy mestere Le Gascon volt, aki Ausztriai Anna részére is dolgozott és e nemben mintaszerű kötések hagyott hátra. A XVII. század közepén az úgynevezett legyező-stílus lett divatos. Ezzel az új stílussal a legyezőszerű bélyegzők jöttek használatba, amelyek a sarkokban negyedkört, a széleken félkört, a tábla közepén pedig egész kört alkottak. A XVII. század vége felé a könyvkötés terén némi

visszahatás támadt; de már a XVIII. század elején új kötésdiszítványok a könnyű csipkemintázatokban tűntek fel, amelyek a felső táblát körülfogták, párhuzamosan az akkori idők porcellánjainak könnyű csipkeornamentikájával. Híres könyvkötők voltak ebben az időben Franciaországban ifj. Padeloup Michel Antonie és ifj. Derome Denis Nicolas. Az első XIV. Lajos udvari könyvkötője volt és szeretettel használta kötéseinél a bőrmozsaiakat. Finomabb kötése mellett, amelyeknek csipkemintázata apró bélyegzőkből volt összeállítva, egész lemezbélyegzőkkel díszített kötések is fordulnak elő.

Olaszországban és Angolországban a XVII. és XVIII. században a francia mintákat utánozták, természetesen a nemzeti jellegnek és a helyi ízlésnek megfelelő átalakítással. Mindkét ország kötéseiről azonban azt lehet mondani, hogy nem valami különös ízléssel voltak megtervezve, habár díszítványban gazdagok voltak. Angolországban a XVII. században himzett könyvtáblák is voltak, különösen az udvarnál. Ilyen kötések főleg I. Jakab és I. Károly király részére készültek.

Németországban a XVII. században a könyvkötészet művésziesen kimagasló, önálló tervekhez a heidelbergi udvari könyvkötészetben jutott, ahol a filigrán-stílust művelték. Ennek a stílusnak a mintái szépen voltak kidolgozva és semmiképpen sem túlterhelve. A széles keret pontozott bélyegzőkből volt összeállítva, a legyeződíszítvány takarékos felhasználásával. A legyezőmintákat félkör alakú bélyegzővel, az egyes körszeleteket pedig a szükséghez mérten több bélyegzővel nyomták. A tábla közepén a címet helyezték el. A XVIII. században a rokokó-stílust karolták fel, amelynek mintái azonban a francia csipkemintákkal szemben esetlenek és túlterheltek voltak. Itt is a gazdag keretdíszítvány és a címer alkalmazása volt a díszítési elv. A XVII. és XVIII. században Németországban a vak- és aranynyomással ellátott pergamenkötés is divatozott. De készítettek rézből és ezüsből is könyvtáblákat, különösen az ajándéknak szánt egyházi ének- és imakönyvekhez.

A XVII. század elején Magyarországon a kötés még mindig német jellegű volt. De a század második felétől kezdve a német minták mellett az olasz-francia mintákat is használták. Ilyen minták különösen a Nagyszombatban és Pozsonyban készültek az időbeli kötésekben láthatók. Ezen kötések táblái rendszerint gazdag aranyozással vannak ellátva. A tábla aranyozása egy vagy két csipkekeretből áll; a kereten belül a sarkokban és a tábla közepén, többnyire leveles, vékony növényindákból igen sűrűn fonott díszítést alkalmaztak. Úgy a sarok- mint a középdíszben gyakran stilizált virágok is fordulnak elő. Ezeken a kötésekben az aranynyomást többnyire egy darabból vésett lemezbélyegzővel nyomták; de olykor az apró bélyegzőket is használták. Voltak azonban Magyarországon speciális helyi mintájú kötések is. Így például a debreczeni kötésekben a kétlevelű makkot, a nagyváradiakon pedig a stilizált bogáncskórót találjuk.

A XVIII. század végén a könyvkötészet úgy Magyarországon mint külföldön művészileg és technikailag aláhanyatlott.

A könyvek gyűjtését az újkorban nagy buzgalommal és szorgalommal végezték. Különösen Németországban, ahol a reformáció idejében számos kolostor megszűnt s azok könyveit a városok és fejedelmek lefoglalták, amelyekkel nyilvános könyvtárak alapjait vetették meg. Ilyen módon lett Hamburgnak 1529-ben városi könyvtára. Bölcs Frigyes szász választó 1562-ben megvetette a wittenbergi könyvtár alapját, amely azután a megszűnt kolostorok könyveivel jelentékenyen meggyarapodott. Ez a könyvtár később Jenába került. Szász Ágoston a drezdai, Ágoston braunschweigi herceg pedig a wolfenbütteli könyvtárt alapította. Ennek a könyvtárnak a vezetését 1600 táján Leibnitz, a híres német tudós vállalta el. Amikor a könyvtár élére állott, nézeteit a következőkben fejtette ki: «A könyvtár nem haladhat az eddig járt úton, ha nagy szolgálatot teljesítsen az emberi haladásnak. Megállás nincsen. Szaporítani állandóan a

meglévőt. Közkinccsé tenni mindenkinek, akinek lelkében tudományszomj ég, jókarban tartani, amit ajándék vagy beszerzés útján kaphat a könyvtár és állandó tőkével gondoskodni arról, hogy szünet soha be ne állhasson.» A fejedelem, aki a könyvtár vezetésével megbízta, természetesen elfogadta nézeteit és az első évben 1000 tallért bocsátott rendelkezésére, a másodikban már 2000 tallért és ez az összeg évről-évre megmaradt. Azt a kívánságát azonban, hogy a könyvtáráépületben legalább egy kis szobát fűtsenek és világítsanak, nem teljesítették, bármennyire is hangsúlyozta, hogy «ahol hideg van és sötétség honol, ott nem terjed a tudomány...» A berlini könyvtárt I. Frigyes választó és Nagy Frigyes emelték nagy hirre; utóbbi új könyvtárpalotát építtetett. A leghíresebb németországi könyvtár a göttingai volt, amelyről Herder német költő és tudós azt mondta, hogy «irigylem az ottani egyetem tanárait, azokat a gazdag urakat, akik örökösen a tudomány terített asztalainál dőzsölhetnek».

Olaszországban az első nyilvános könyvtár az 1608-ban Milanóban alapított «Borromeusz Kardinale» volt; a második az «Ambroziana», amely 1644-ben ugyancsak Milanóban alapított. A római könyvtárt Barberini Franciskó alapította, amelynek nevéből el is nevezték.

Franciaországban nyilvános könyvtár a párisi «Mazariné» volt, amelyet 1643-ban Mazarin bibornok alapított. Ez a könyvtár minden csütörtökön délelőtt 8–11-ig a közönség részére nyitva állott s már az első héten körülbelül 100 látogatója volt. Mikor azonban Mazarint Fronde politikai pártoskodó szelleme száműzetésbe küldte, a könyvtár elpusztult és értékes könyvgyűjteménye szétkallódott. 1735-ben megnyitották a királyi könyvtár kapuit és a közönség minden hétfőn és pénteken nappal látogathatta.

Angolországban is voltak nyilvános könyvtárak. Az oxfordi «Bodleiana»-könyvtár, amelyet 1597-ben Bodlei Thomas alapított és róla neveztek el. Az alapító rendelkezése szerint a könyvtár a közönség részére nyitva lehetett, de «ép abból az ismert tapasztalásból, hogy a könyvek kikölcsönzés folytán könnyen elkallódhatnak, senkinek a világon, legyen az bárki fia, könyvet a könyvtár kölcsönbe nem adhat». 1715-ben I. György angol király megvette Moore John püspök könyvgyűjteményét és átengedte a cambridgei egyetem, akkor még kicsiny könyvtárának. 1753-ban – parlamenti határozat folytán – alapították a «British Múzeum» könyvtára.

Ausztriában a bécsi könyvtárt IV. Károly és I. Lipót gazdagították. Dániában III. Frigyes tette emlékezetessé nevét a kopenhágai nagy könyvtár alapításával; méltó utóda volt VI. Keresztély, aki az egyetemi könyvtár helyébe újat építtetett. Oroszországban Sándor cár alapított könyvtárt Moszkvában; a város égése alkalmával azonban legnagyobb része elhamvadt.

Magánkönyvtárak az újkorban már meglehetősen számban voltak. Híres könyvtárral rendelkeztek de Verrue, Pompadour és Dubarry francia grófnők. Nagy könyvgyűjtők voltak Franciaországban I. Ferenc, II. Henrik, III. Henrik és XIV. Lajos királyok, Nandé Gábor, XIV. Lajos könyvtárnoka, Colbert B. J. miniszter, Richelieu bibornok, Grolier Jean és Nodier Károly. Utóbbi, mint az akadémia tagja, a legnagyobb igyekezettel gyűjtötte a könyveket s mindennek dacára Vergiliusz nem volt könyvgyűjteményében. Ő ugyanis minden áron az 1636-ban Elzevir Ábrahám által Leidenben nyomtatott Vergiliuszt a sajtóhibákkal és a két vörössel nyomtatott hellyel kívánta, de nem sikerült szereznie s így teljesen lemondott róla. Angolországban az első nagy könyvgyűjtő Bury Rikárd volt. Nem kevesebb igyekezettel gyűjtöttek könyveket a királyok, úgymint VIII. Henrik, I. Jakab, II. Károly, II. Jakab, I. György, Henrik királyfi, Mária és Erzsébet királynő. A papság köréből mint könyvgyűjtők megemlíthendők: Cranmer, Laud és Usher érsekek, Fischer John, Pasker, Williams, Stillingsfleet és Moore John püspökök. Ezeken kívül természetesen még számos könyvgyűjtő volt Angolországban, de mindazok felsorolásába nem bocsátkozhatunk. Nevezetes könyvgyűjtők Németországban is voltak. Ezek között felemlítendő elsősorban Enzmiller J. jogász, akinek könyvgyűjteménye 1656 körül már 22.000

kötetből állott. A XVIII. században nagy könyvtárral rendelkeztek a Frieszen testvérek, Frankenstein, Karpzow Benedek Frigyes, Besszer János költő (17.000 kötet), gróf Buhnau Henrik (42.000 kötet) és gróf Brühl (62.000 kötet).

Magyarországon az újonnan keletkezett iskolák mellett alapítottak könyvtárakat. Az iskolai könyvtárak közül híres volt a brassói, amelyet Honter János alapított s idővel egyike lett a legnagyobbaknak. A XVI. században már a főurak körében is nagyobb volt a könyvgyűjtési szenvedély. Szép könyvtára volt Bethlenfalvi Thurzó Szaniszlónak, Thurzó György nádornak, a Függereknek Vöröskőben, gróf Nádasdy Tamásnak és Zsámboki Jánosnak. Ez utóbbi könyvgyűjteményében igen becses kéziratok is voltak. Nagyszabású főúri könyvtár a Zrinyi-családé volt, amelyet főként Zrinyi György horvát bán és Zrinyi Miklós, a költő szaporítottak. A könyvtárt előbb Szent-Ilonán őrizték, a családi sírbolt mellett, azután Zerín várban, majd Csáktornyan. A család kihalása után ez a nevezetes könyvtár széthurcoltatott. Az erdélyi fejedelmek is nagy könyvgyűjtők voltak. Így I. Rákóczi György és I. Apafi Mihály. Buzgó könyvgyűjtőként azonban fel kell említenünk Oláh Miklóst, a katolicizmus nagy védőjét is, aki nemcsak gyűjtött könyveket, hanem tudósokat és tanulókat meg is ajándékozott könyvekkel. A protestánsok részéről Szegedi Kis István reformátor említendő, akinek könyvgyűjteménye körülbelül 200 kötetből állott. 1596 körül egy Halvepapiusz Pál nevű besztercebányai tanítónak is volt könyvtára, amelynek jegyzékét a besztercebányai levéltárban őrzik. A XVII. században a Homonnai-, Drugeth- és Ráday-családok, Czobor Imre, báró Pálfi Miklós, báró Kohári Péter, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, gróf Rákóczy László és Bethlen Miklós könyvtárai voltak híresek. A XVIII. században a könyvgyűjtési szenvedély már annyira fokozódott, hogy számos főúr, egyenesen könyvtárak alapításával örököltette meg a nevét. Kiváló szerepet játszott ezen a téren a Teleki-család. Gróf Teleki Sándor 50 év alatt nem kevesebb, mint 40.000 kötetet gyűjtött össze; gróf Teleki József ezer aranyon megvette Kornidesz Dániel könyveit s ezenkívül még mintegy 30.000 forint értékű könyvet vásárolt. Gróf Batthyány Ignác könyvtára főleg magyarországi vonatkozású művekben volt gazdag, azonkívül pedig a IX. századból származó arany evangeliariumot is őrzött. Jelentékeny könyvgyűjteménnyel rendelkezett még gróf Apponyi Antal és gróf Széchenyi Ferenc. A nők közül gróf Bethlen Kata, Wesselényi Istvánné, báró Dániel Pólexina, gróf Bethlen Gergelyné, gróf Kendefi Rákhel, gróf Teleki Imréné és gróf Gyulai Kata gyűjtöttek szép könyvtárt.

A könyvgyűjtési szenvedély sok esetben a könyvek hamisítását is vonta maga után. A hamisítás főleg a ritka könyvekre terjedt ki, amelyeket részint érdekből, részint pedig szenvedélyből hamisították. A hamisítók a legnagyobb zsenialitással és ügyességgel végezték munkájukat. Ezt bizonyítja mindjárt Pighiusz és Dodwell esete, akik egy római városi ujság töredékeit hamisították. Előbbi 1615-ben, utóbbi 1692-ben hozta nyilvánosságra. A hamisítást azonban csak 1781-ben állapították meg. Ciceró «De consolatione» című művét, amelyről köztudomású volt, hogy elveszett, 1583-ban Velencében kinyomtatták. Két évszázad múlva azután kimutatták, hogy ez tulajdonképpen nem Ciceró műve, hanem az a mű, amelyet Siginio C. tanár hamisított. Hírhedt és vakmerő hamisítókat a XVIII. századból ismerünk. Ilyen volt Pszalmazar György, aki bennszülött Formozának adta ki magát 1704-ben «Historical and geographical description of Formosa, an Island subject to the Emperor of Japan» címen egy könyvet bocsátott közre, amely a leghihetlenebb meséket tartalmazta s mint ilyen természetesen nagy feltűnést keltett. Később azután bevallotta, hogy hamisította. Bertram Gyula Károly, a kopenhágai tengerészakadémia tanára, szintén foglalkozott hamisítással. Egy alkalommal előadta, hogy felfedezte Westminster Rikárd kéziratban levő történetét a régi római Britanniáról, amely szerinte a régi Britanniáról sok újat tartalmaz. A felfedezésnek eleinte igen örültek és a művet eredetinek tartották, de később bebizonyult, hogy hamisított. Nem kevesebb vakmerőséggel végzett hamisítást Chatterton. Alig 16 éves korában leírta a XV.

században élő Rowley Tamás szerzetes költeményeit s azokat, mint sajátjait, közrebocsátotta. Ezen költemények különben csak halála után lettek kinyomtatva és sok ideig vitatkoztak azok eredetiségén, míg végre tisztázódott, hogy a költeményeket tényleg nem ő írta. Lauder Vilmos, a XVIII. század legelső tudósa, Miltont plagiátornak nyilvánította és ezen állításába annyira beleélte magát, hogy azokat a forrásokat, amelyeket Milton a «Paradise lost» című műve megírásánál használt, szándékosan hamisította.

A hamisítások megállapítása különösen az ókorból és a középkorból származó írott könyveknél nehéz. Ezeknél ugyanis az írás, a betűk összetétele, a rövidítések és az írásjelek elhelyezése nagyon különbözik egymástól. Vannak azonban olyan könyvek is, amelyeket többen írtak vagy amelyekben idegen kézzel eszközölt toldások és javítások fordulnak elő, mint például a vatikáni könyvtárban levő Vergiliusz-kódex, amely hat helyen mutat ilyeneket, s azok az írás után ítélve mind más időből származnak. Az illusztrációk, amelyeket rendszeren utólag illesztettek a könyvbe s ezért számukra helyet is hagytak, anélkül, hogy azokat későbbben pótolták volna, szintén több festőtől eredhetnek. Az említett Vergiliusz-kódex 50 miniatűr tartalmaz, amelyek közül az első kilenc finom érzéket mutat, a következő 31 már iparszerűleg van rajzolva és felületesen odavetve, de az utolsó tíz ismét több művészi érzéket árul el.

A könyvek megsemmisítéséről szólva, mindenekelőtt meg kell említenünk, hogy a legtöbb könyvet a tűzvész semmisítette meg. Különösen háborúk idejében, amikor városokat bombáztak, nem egy könyvtárt borítottak lángba. Menthető olyankor bizony alig volt valami s így nagyon sok értékes könyv veszett kárba, amelyeket pótolni többé nem lehetett. Királyi és egyházi rendeletekkel is semmisítettek meg könyveket, olyanokat, amelyeket az államra és az egyházra nézve veszélyesnek tartottak. Erre nézve csak néhány példát hozunk fel. 1531-ben Wittembergben elégetésre ítélték Luther Márton «An seine lieben Deutschen» című intését. Nagy Frigyes 1753-ban kedveltjének, Voltaire-nek Maupertiusz ellen intézett «Histoire du docteur Akakia et du natif de St. Malo» című röpiratát égette el nyilvánosan. Úgyszintén elégetésre ítélték az 1789-ben megjelent «Histoire secrète de la cour de Berlin (par le comte de Mirabeau)» című mű eredeti kiadását a német kiadással együtt. Nagyon sok ritka könyvet azonban maguk az olvasók semmisítettek meg; ha egyeseket nem is egészen, de olybá megcsonkították, hogy sokat veszítettek értékükből. «Egyetlen ellenség – mondja Slater – sem okozott annyi kárt könyvtárakban, mint a kétlábú fosztogatók. Nem gondolok ugyan a tolvajokra, akik a tulajdonosokat könyveiktől megfosztják, de magukban a könyvekben kárt nem okoznak, amennyiben a könyveket egyszerűen az egyik állványból a másikba helyezik. Mégis beszélek olyan olvasókról, akik nyilvános könyvtárakat felkeresnek s ott a folyóiratokból és kézikönyvekből, sokszor ritka könyvekből is, egész oldalakat kívágnak, hogy a fáradságot azok leírásával megtakarítsák.» A leglelketlenebb könyvrongáló kétségkívül Bagford John volt, aki a XVIII. század elején Angolországban könyvtárról-könyvtárra kóborolt és az összes elképzelhető régi könyvekből a címlapokat kitepte. Ezeket azután nemzetek és városok szerint csoportosította és alapított velük egy több foliókötetből álló gyűjteményt, amelyet ma a «British Múzeum» könyvtárában őriznek.

A könyv a legújabb korban.*

Ha a XIX. század könyvét összehasonlítjuk az előbbi századok könyvével, meglehetősen különbséget észlelünk. Amazt sok tekintetben szebbnek és izlésesebbnek találjuk, ami magától értetődő is, hiszen az előállításához szükséges eszközöket egyre tökéletesítették és újakkal gyarapították.

Az írás tervezésénél és metszésénél a XIX. század első idejében majdnem kizárólag Baskerville, Bodoni és a párisi akadémia tendenciáját követték. Az antiqua-írásnak szép monumentális formája volt s ezért általánosságban használták. Kivételt csak Németország képezett, ahol a fraktur-írás mellett maradtak. A betűöntésben való technikai tökéletesedéssel beállott az az elszomorító tény, hogy az írás mindjobban veszített szépségéből és erejéből. A betű hajszálvonásait vékonyra, az alapvonásokat vastagabbra csinálták, aminek eredménye azután az volt, hogy a betűk nyugtalanítólag hatottak. Nagy baj volt az is, hogy nem voltak eléggé feketék. A szavak közötti fehér részek túlsúlya, amihez még a fény széjjelsugárzása is járult, nagyon bántotta a szemet s a betűknek nem volt meg az a tömörségük, amelyet sík-ornamentumos jellegük és rendeltetésük megkívánt volna. Csak a nyolcvanas években, a modern művészeti áramlatok megerősödésekor, kezdődött a betűformák reformálása és az úgynevezett «könyvművészet» megteremtése. A kezdeményezés De Vinne, Morris, Crane és társaiknak köszönhető. Nyomukban számos tudós és művész vetette magát a modern könyvek csinálására. A betűtervezők lassanként visszatértek a kódexek betűihez, amelyeknek modernizálásával igyekeztek a betűformákat könnyen olvashatókká és megkülönböztethetőkké, meg némiképen dekoratív hatásúakká tenni.

Morris megalkotta a maga híres antiqua betűit, az arany típusokat, majd az utólérhetetlen szépségű gót-betűket s ezekkel visszavezette a betűt a maga eredeti szépségéhez. Morris példáját csakhamar követték Európa minden részében s ma már mindenütt a javított és könnyebben olvasható betűket használják. Az utánczott betűk ugyan nem olyan tömörek, mint a Morriséi, de formára nézve mégis az arany típusokhoz hasonlítanak. A könnyebb olvashatóságot olyan módon érték el, hogy a kis betűk nyúlványait a lehetőség szerint megrövidítették, a betűképet szélesebbre vették és a betű vékonyabb és vastagabb vonásai között való hirtelen átmenetet és aránytalanságot enyhítették, azonkívül az egyes betűfajtákat a félkövért megközelítő árnyalatúvá tették.

A modern medievális betűk többnyire De Vinne betűi után készültek, aki Morris pompás, de kissé darabos reneszánszát jelentékenyen enyhítette. Ezek a betűk De Vinne eredeti betűitől csak annyiban térnek el, hogy keskenyebbek. A betűk keskenyítését azonban igen jól ellen-súlyozza a függőleges vonások jobb árnyalása. A nagy betűknél a reneszánsz klasszikus formáit vették alapul, azzal az eltéréssel, hogy a betűket kissé keskenyebbre szabták. A nagy betűk azonban nem voltak teljesen egységesek, ami kizárta azt, hogy azokkal kifogástalanul egyenletes sorokat alkossanak. Ebben az irányban azután törekedtek a nagy betűket megjavítani, de még így is előfordul, hogy egyik-másik betű között túlságos nagy a hézag. Hogy ezeknek a nagyobb hézagoknak az eltűnését lehetővé tegyék, a modern medievális betűfajtákhoz úgynevezett kisegítő betűket öntöttek, amelyeknek az alkalmazása azonban nem igen célszerű, mert – mint például a könyvcímeknél – nincs meg az a dekoratív hatásuk, mint a nagy betűkkel szedett sornak.

---

* A betűt és a könyvtechnikát Pusztai Ferenc «Nyomdászati enciklopédia»-ja nyomán ismertetjük.

A betűk stílusában való nagy átalakulás nem történt meg minden szertelenség nélkül. A román betűk örökszép formái mellett megszülettek a túlhajtott szecesszió egymásra nehezedő típusai, amelyek erőteljes és lendületes vonásaik révén széles körben elterjedtek. Ma már azonban kiszorultak ezek a típusok s ismét helyet adtak az egységes jellegű, könnyen olvasható betűfajtáknak.

A XIX. század könyvének címlapját tekintve, azt látjuk, hogy már eltértek ama szokástól, hogy a címet sorokkal túlhalmozzák és mindinkább közeledtek ama irányhoz, hogy a címlapon kevés sorban a legszükségesebb legyen feltüntetve. A címek szedéséhez nagy előszeretettel használták a díszbetűket és a kompakt (tömör) betűket. Csak a század végén, különösen a franciáknál és az angoloknál, alakult át gyökeresen a címek sokneműsége és ennek kifolyása lett azután a keresetlen szép és egyszerű.

A könyvek kiállítására a XIX. század első felében nem fordítottak valami nagy gondot. A művészebb kiállítás csak a század második felében lendült fel, az általános iparművészeti fejlődéssel kapcsolatban. Az új irányt Morris angol festő mutatta meg, aki szóval és tettel küzdött a mellett, hogy a könyvek kiállításánál a művészire törekedjenek. Morris munkáiban visszatért a XV. század könyvstílusához, de azzal a különbséggel, hogy illusztrációul csakis vonalas rajzot tűrt meg. Az úgynevezett könyvművészekből egész iskolát teremtett meg maga körül, akik azután a modern könyvcsinálást rendszerbe igyekeztek foglalni és szabályait megszerkeszteni. Természetesen abszolút érvényességű szabályok e tekintetben nem állíthatók fel, de azért a gyakorlatban mégis keletkeztek bizonyos alapelvek, amelyek után a könyvnyomtatók és az illusztrátor igazodhatnak.

A könyvek stílusának, céljának és nagyságának sokfélesége azonban megnehezíti ezen alapelvek összefoglalását. Nem számítva tehát a tárgy megválasztásának, a hangulatnak és az ízlésnek egyéni kérdéseit, pusztán a könyvoldal céljának meghatározására szorítkozunk. A könyvoldal természetes kiterjedését és egyúttal az ékesítésre váró felület nagyságát, a szöveges oldal szedése adja meg. A rajz ezt a felületet egészben vagy részben foglalhatja el, s a könyv ékesítésének egyik alapelve, hogy a szöveggel meg nem töltött felület a szöveget kísérő megbereztesztő ékítmények elhelyezésére kiválóan alkalmas hely. Ilyen felületek vannak a könyv fejezeteinek végén meg elején.

A könyv illusztrátorának a betűk jellege és formája után kell igazodnia és rajzának fekete meg fehér részeit azokhoz arányítania. Ezért az illusztrátor általában véve óvakodik attól, hogy nehézkes fekete írásokból és vastag vonalakkól álló rajz könnyed, nyílt betűfajtaból szedett szöveggel kerüljön össze, vagy fordítva: könnyed, világos rajzot tömör nehézkes betűkből szedett szöveg mellé állítson. A tágvonalas tollrajz azonban néha még kövérbetűs szöveggel is jóhatású.

A könyv bensejében legelőször van az előzők, az a két lap, amelyiknek egyikét hátsó felével a boríték bensejére ragasztják. Az ékesítésnek ezekre a lapokra is ki kell terjednie, még pedig lehetőleg diszkrét módon. Rendesen a nyomtatott szövegek módjára ismétlődő mintázattal történik ez oldalak ékítése, esetleg többszínűen is. A könyv tartalmára vonatkozó gyöngéd célzás megengedhető az előzők ornamentumaiban is, de nem szabad illusztratív hatásra törekednünk; az előzőket olybá tekinthetjük, mint a házak előtti kertet: nem szándékozunk benne hosszabb ideig tartózkodni, de csalogató hatása révén mégis jól esik a szemünknek azt látni. Az előzők különben még egyebek között arra is való, hogy az ex libriszt rája ragasszuk. Mintázatának megválasztásakor a könyv természete és jellege az irányadó. Költeményes és hasonló művek előzékeül például vehetünk esetleg pillangós és virágos ékítményekkel tele nyomtatott papirost; a komolyabb művek előzékeinek ornamentuma már nehezekebb kell hogy legyen.

Az előzők után az előcím következik, majd pedig a főcím. Ennek ornamentumai is olyanok legyenek, hogy a könyv egész tartalmát ne ismertessék meg az olvasóval, hanem inkább csak szimboliztikus módon sejtessék vele. Ezen lap legfőbb ékítményei különben a sorok legyenek. A címkép esetleg lehet egy kissé festői hatású is és jó ha a címkép is, meg a főcím is az egész oldalt befödi. Nagyobb hatás elérése végett a befoglaló keretet esetleg a papiros széléig kiereszthetjük, még pedig úgy, hogy a keret alján és külső szélén megvastagítjuk. Az ilyen módon kerettel ellátott és a szedéstől elválasztott rajz erőteljesebb hatású, mint amilyenek a szövegoldal ornamentumai. Sok függ különben a dekoratív alaptervezettől is. Alkalmas betűfajta használatkor bájos, egyszerű és mégis erőteljes hatást érhetünk el, ha a figurális dolgokat, de még a tulajdonképeni ornamentumot is egyszerűen csak körvonalakkal rajzoljuk.

A könyv kezdő fejezetén alkalma nyílik a rajzolónak, hogy az ékítménynek a betűkkel való kapcsolásával dekoratív hatást érhesen el. Homlokdíszül az oldal negyedrészt betöltő frízforma figurális rajzot vehet. Ezt igen jól ellensúlyozhatja valami erőteljes vonású, négyszögbe zárt iniciáléval, különösen ha arabeszkforma ágak nyúlnak ki abból s a margón felfelé meg lefelé szétnyúlva, a homlokdísz a szöveggel összekötik. A fejezet címét ajánlatos a homlokdíszben elhelyezni. Ha a könyvet csináló művész az első fejezet kezdetét homlokdísszel ékesíti, többé-kevésbé kénytelen így eljárni a többi fejezetnél is és jól teszi, ha az illető helyek térbeosztásának, ornamentumainak és ezek jellegének, az iniciáléknak és nagyságuknak harmonikus egyezésére ügyel. Még akkor is elég tere marad ahhoz, hogy a részletek kitalálásában sokféleséget érjen el. Ha a két szemközti levő oldalon féloldalas illusztrációk fordulnak elő, olyan hatást érhetünk el velök, mint valami folytatólagos frízzel (képszék), különösen ha figurális alakok is vannak bennök. A kötőhézag okozta megszakítás nem igen számít.

A könyv fejezeteinek utolsó oldalairól egyes művészek a záródíszítményt szándékosan elhagyják, azzal az érveléssel, hogy a fejezetek végén levő fehérségen az olvasónak a szeme is, meg az elméje is megpihen. Ezzel szemben az a vélemény merült fel, hogy záródíszítmény nélkül a fejezet nagyon is hirtelen végződik be. A tökéletesen üres tér holt tér, s az olvasó örül annak, ha a szövegben olvasott gondolatoknak valami halvány reflexiója tükröződik vissza a zárójegyben.

A záródíszítmények különben szerkezetre nézve igen sokfélék lehetnek. Stílusuk megegyezhetik a többi ornamentum stílusával. Bizonyos alapformákat sokszorosan megismételhetünk bennök, de azok egyformasága mellett is a részletek különféleségével igen változatossá tehetjük a zárójegyeket.

A könyvek illusztrálásánál a XIX. század elején a fametszet játszott nagy szerepet, amelyet a XVIII. század végén újból felvirágoztattak. Ebben az időben azonban csak Londonban voltak ügyes fametszők s csak ők értettek ahhoz, miképen kell fametszetekkel illusztrált könyveket nyomtatni. Jelentékeny haladást azonban az angolok sem tanúsítottak, mert a fametszetek elkészítését harmadrangú művészekre bízák. A jobb és művésziesebb kivitelre való törekvés a század közepén Franciaországban indult meg, ahol a napoleoni háborúk befejezése után rendkívül nagytehetségű férfiak kezdtek a fametszettel foglalkozni. Németországban is egyre nagyobb kedv mutatkozott a fametszetű illusztrált könyvek iránt. Ennek következtében jelentek meg a maguk idejében oly híres Pforzheimer illusztrált-kiadások az «Ezeregy éjszaká»-ból, «Gil Blas»-ból és «Don Quijote»-ból. Magyarországon a XIX. század közepén, mint ügyes fametszők Riedel Károly Ágost, Huszka Lajos és Potemkin Alfonz váltak ki. A század végén pedig Morelli Gusztáv, akinek remek fametszetei külföldön is nagy feltűnést keltettek.

A fametszet mellett a réz- és acélmetszetet is kultiválták, azonban egyik sem emelkedett arra a fokra, hogy a fametszetet elnyomta volna. A rézmetszésnek ma is számos művelője van, de a könyvek illusztrálásánál csak ritka esetben jön számításba. Legfeljebb díszműveknél, minthogy

az ily módon való illusztrálás igen költséges. Az acélmetszetet, melyet 1820-ban Heat Károly talált fel Angolországban, manapság csaknem egészen abbahagyták.

Az újabb időben a könyvek illusztrálásához való klisék előállításánál az úgynevezett fotomechanikai eljárások hódítottak tért. Úgy az egyszínű, mint a három- és többszínű nyomásnál különösen az autotípiát, a fénynyomást, a cinkográfiát, a helio- és fotográvúrt alkalmazzák.

Az alábbiakban felemlítjük a jelesebb magyar illusztrátorokat, akiket méltó hely illet a könyv történetében. A legjelesebbek egyike Zichy Mihály volt. Rajzaiban a felfogás nemessége szövetkezik a technika tökéletességével. Nagy gonddal illusztrálta Arany János balladáit, Petőfi Sándor költeményeit és Madách Imre «Az ember tragédiája» című klasszikus drámai költeményét. Allegorikus kompozíciói, amelyeket a «Segítség» című alkalmi mű és az «Aradi vértanúk albuma» számára készített, azt mutatják, hogy csodás tehetsége folytonosan emelkedett. Termékeny illusztrátor volt a XIX. század második felében Mészöly Géza. A legújabb időben mint illusztrátorok kitűntek: Radó-Hirsch Nelli, Tull Ödön, Neográdi Antal, Pataky László, Gergely Imre, Réthy István, Vágó Pál, Pogány Vilmos és Nagy Lázár.

A XIX. század elején a könyvkötés terén a francia császárság stílusa, az ámpir uralkodott, amelynek túlterhelt, száraz díszítési formáival az antik díszítményeket akarták utánózni. Az ámpir korszakban a kötések úgy Franciaországban, mint Angol-, Német- és Olaszországban antikszerű ornamentikával, etruszkis vázaképek és pompeji falfestmények motivumaival díszítették. Ezek a díszítmények azonban igen szegényesek voltak. Valamivel gazdagabban díszített kötések Franciaországban Mairot készített. A német ámpir-ízlésben a bécsi könyvkötők végeztek szép munkát. Általában az ámpir-kötések sok eredetiséget mutatnak, de a későbbi időkben már csak utánzatokba estek. Franciaországban az első szolid és ízléses munkát Purgold készítette és az ő műhelyében tanult Bauzonnet, aki Trautz-cal egyesülve, csakhamar nagy reformokat hozott be. Bauzonnet újra alkalmazta az apró mintabélyegzőket, amelyeket hosszú időn át a kényelmesebb vésett lemezek helyettesítettek, Trautz pedig újra divatba hozta a kissé nehezen nyíló, de nagyon elegáns gömbölyű hátaikat.

A modern könyvkötészet a nyolcvanas években fejlődött ki, amikor valamennyi iparművészet hatalmas lendületet nyert. Különösen Angolországban, ahol egészen új, biztos stílust találtak és képeztek a kötődíszítményekben, amely az anyagnak és a technikának teljesen megfelelt. Franciaországban a modern könyvkötők iskolát alapítottak s mintáikat Európa minden országában utánózták. Mikor azután a könyvkötészet nagyiparrá fejlődött ki, minduntalan új divatot hoztak. A kalikóvászon használata azonban, amely tartósabb mint a papiros és olcsóbb mint a bőr, arra vezette a könyvkötőket, hogy a könyvtáblát és a könyvet igen gyakran egymástól különböző jellegűekké csinálták s ilyképen sok ízléstelen dolgot produkáltak. A rendszeres ékesítés érzéke, a szerkezet és díszítés közötti kapcsolat esztétikai egységhez csak a XIX. század végén vezetett. Az utolsó évtizedben a könyvkötészet nagyban fellendült s ma már az elmésen megkonstruált gépekkel a legszebb kivitelű kötések állítják elő.

A könyvgyűjtés, illetve a nyilvános könyvtárak ügye a XIX. század első felében még az előbbi század képét mutatta, de már a század második felében alig elképzelhető fejlődéshez jutott s ma ott tartunk, hogy minden művelt országban modern és nagyszabású könyvtárak vannak. Ferenczi Zoltán «A könyvtárak alapvonalai» című műve nyomán közöljük a következő összeállítást, amely a nevesebb könyvtárak fejlődését mutatja. Eszerint a párisi nemzeti könyvtárban XIV. Lajos halálakor 70.000 kötet volt, 1791-ben 150.000, 1840 táján 500.000, s ma van benne több mint 3.000.000 kötet. Azonkívül 300.000 térkép, 150.000 kézirat és 2.000.000 metszet kötetekben és mappákban. A bécsi udvari könyvtárban a XIX. században csak 80.000 kötet volt s ma van 515.000 kötet és 24.000 kézirat. A «British Múzeum» könyvtárában 1837-ben csak 115.000 kötet volt, 1890-ben már 2.000.000-ra tették a kötetek számát

s ma van ugyanott még 200.000 térkép, 100.000 zenemű és 50.000 kézirat is. Nagyobb országos könyvtárak a müncheni 1.000.000 kötettel, 40.000 kézirattal; a berlini 1.000.000 kötettel, 30.000 kézirattal; a strasszburgi 760.000, a drezdai 500.000, a darmstadti 450.000, a brüsszeli 400.000, a bázeli 220.000, a hágai 200.000, az oxfordi Bodleiana 500.000, a stockholmi 382.000, a Mazariné könyvtár Párisban 300.000, a St. Geneviève könyvtár ugyanott 180.000, a vatikáni könyvtár Rómában 260.000 (26.000 kézirat), a római nemzeti könyvtár 383.000, a milanói 229.000, a nápolyi 364.000, a firenzei 465.000, a szent Márkus könyvtár Velencében 403.000, a madridi nemzeti könyvtár 500.000, a szentpétervári császári könyvtár 1.228.000, a washingtoni «National Library» 832.000 kötettel. Az egyetemi könyvtárak közül nagyobbak a göttingai 503.000, a heidelbergi 563.000, a stuttgarti 400.000, a lipcsei 500.000, a würzburgi 350.000, a tübingai 340.000, a rostocki 318.000, a boroszlói 300.000, a bécsi 559.000, a prágai 260.000 a leideni 300.000, a genfi 360.000, a cambridgei 467.000, a kopenhágai 600.000, a krisztianiai 360.000, a bordeauxi 467.000, a bolognai 255.000, a madridi 210.000, a szentpétervári 287.000, a varsói 454.000, a csikágói 300.000, a cambridgei (Észak-Amerika) Harward-könyvtár 525.000, a tokiói (Japán) 414.000 kötettel.

Magyarország nagyobb könyvtárai: A budapesti egyetem könyvtára 230.000 kötettel, 45.000 apróbb nyomtatvánnyal, körülbelül 900 ősnymtatvánnyal, 1095 hazai magyar és latin 1711 előtti nyomtatvánnyal stb. A «Magyar Nemzeti Múzeum» könyvtára 178.578 kötettel, melyekhez járul egyéb anyagban, egész az egy lapnyi nyomtatványokig stb., még további 179.109 darab, van tehát együtt 357.687 darab. Van benne 17.139 kézirat, 260.000 oklevél, 16.977 kötet hírlap stb. és 1030 ősnymtatvány. A «Magyar Tudományos Akadémia» könyvtára 150.000 kötettel (357 ősnymtatvány, 20.000 kézirat). A Szent Benedekrend könyvtára Pannonhalmán 133.355 kötettel és 17.917 füzetel. Az «Erdélyi Múzeum-Egyesület» könyvtára Kolozsvárott 80.000 kötettel, 2000 kézirattal, 8000 oklevéllel. A kolozsvári egyetemi könyvtár 66.000, az érseki főegyházmegyei könyvtár Egerben 58.000, a «báró Bruckenthal-Múzeum» könyvtára Nagyszebenben 100.000 (968 kézirat), a Somogyi könyvtár Szegeden 58.061, az ev. ref. főiskola könyvtára Debreczenben 75.523 (1493 kézirat), az érseki főegyházmegyei könyvtár Esztergomban 101.323 (738 ősnymtatvány és 1461 kézirat), a «Ferenc József Múzeum » könyvtára 60.442, az «Iparművészeti Múzeum» könyvtára 56.532, a «Központi Statisztikai Hivatal» könyvtára 78.447, Budapest székesfőváros könyvtára 69.000 kötetel. Nem mulaszthatjuk el, hogy a nagyobb magyar magánkönyvtárakról meg ne emlékezzünk. Nagy könyvtára volt a XIX. század elején gróf Széchenyi Ferencnek (15.000 kötet és 2000 kézirat), aki azt 1802-ben az országnak felajánlotta s ezzel megvetette a «Magyar Nemzeti Múzeum» könyvtárának az alapját. Jankovich Miklós, Horvát István és gróf Kemény Józsefnek szintén volt jelentékeny könyvtára. Az előbbi kettőnek gyűjteményét az ország a «Magyar Nemzeti Múzeum» számára vásárolta meg, a harmadiké az «Erdélyi Múzeum-Egyesület» birtokába jutott. A XIX. század második felében nagy könyvgyűjtők voltak: Nagy István (2000 műből és 4000 röpiratból álló gyűjteményét 1869-ben a lipcsei Liszt és Franke antiquárius cég vásárolta meg 10.000 tallérért); Török János (8000 műből és 2300 röpiratból álló gyűjteményét 1874-ben Schlauch Lőrinc szatmári püspök szerezte meg 20.000 forinton); gróf Apponyi Sándor (gyűjteménye leginkább hazánkat érdeklő külföldi művekből állott); gróf Apponyi Rezső, Ágoston József, Ballagi Mór, Emich Gusztáv, Keglevich István, Knauz Nándor, Köleséri Sámuel, gróf Mikó Imre, Nagy István, Ráth György, Szalay Imre, Szemere Atila stb. Nevezetes magánkönyvtár a herceg Eszterházy-családé Kismartonban, a gróf Festetiché Keszthelyen, gróf Károlyié Budapesten és Pócsmegyeren, gróf Apponyié Pozsonyban, gróf Fayé Zayugrócon, és a Csaplovics-könyvtár Alsókubinban.

A fennebb említett nyilvános könyvtárak mellett van minden országban számos szak- és intézeti könyvtár. Ma már alig van olyan múzeum, egyesület vagy iskola, amelynek ne volna könyvtára.

Az általános műveltség és felvilágosítás terjesztésére nagy kihatással vannak a népkönyvtárak, amelyeket az újabb időben erősen felkaroltak. A népkönyvtárak eszméje Amerikából jött el hozzánk Európába s ma már itt kitünőbb eredményeket érnek el, mint eredeti hazájában. A népkönyvtárról a «Kincses Kalendárium» 1913. évi folyamában a következőket olvassuk: «A népkönyvtár nem törődhetik a szigorúan tudományos elvekkel. Nem bolygatja a múltat és nem kíván örökéletű alkotások gyűjtésével foglalkozni. Az ő munkája csak a jelené. Nem exkluzív természetű, a művelthez és a műveletlenhez egyformán szól, felnőtte és ifjúságé. Az iskolát akarja kiegészíteni és befejezni. Megedzeni akar az élet küzdelmeire, erőssé és szilárdabbá teszi azt, amit az iskola nyújtott. Megnemesíti a pihenést és szebbé teszi a mindennapi munkát. Eltereli figyelmünket a köznapiról és megismertet bennünket a szellemi élet örökké maradandó alkotásaival. De ami benne egészen új és eddig ismeretlen, az, hogy ő nem várja míg az olvasó hozzásiet, amíg felkeresi. Ha a régi tudományos könyvtár fenntartója a tudásnak, ha ő képviseli azt a forrást, amelyből meríteni akarnak, úgy ez az új, bármennyire különös a hasonlat, úgyszólván a vízvezeték az eleven, friss, bugyogó víznek, amely fölüdíti a szomjuhozót. Nem tántorodik el céljától, semmi fáradtság nem riasztja vissza attól, hogy célt érjen, hogy híven szolgálja az emberiséget. Minden eszközt felhasznál, mindent megkísért, hogy minél szélesebb és nagyobb rétegben terjessze a tudást. A népet mindenféle fajtájú kedvezménnyel csalogatja, minden városnegyedben jobbnál-jobb külön előadásokkal kecsegteti hallgatóit, benn a könyvtárban és a vándorkönyvtár megteremtésével ép olyan nagyarányú, mint akármelyik nagy hírű könyvtár. Mozgalmas, élénk, mindenütt ott van, ahol a szükség megkívánja és rohamos fejlődése és fejlődésének iránya megfelel annak az életszükségletnek, amely életre hívta és nem tagadja meg hazáját, ahonnan származott, ahol a népkönyvtár bölcsője ringott».

Ma már Európa minden országában vannak népkönyvtárak és ilyenek felállításához mindenhol az állam is hozzájárul. Magyarországon jelenleg több mint 4000 népkönyvtár működik és ezeknek száma idővel bizonyára még növekedni fog.

Végül röviden megemlékezünk a könyvkedvelésről, amely a XIX. század folyamán nagy lendületet vett. Ezen a téren, mint korszakalkotó esemény, a híres «Roxburgh-Egyesület» alapítása (London, 1812. július 13-án) tüntethető fel. Érdekes véletlen, hogy ez az egyesület épen azon az emlékeztető napon alapítottatott, amelyen Boccaccio «Dekameron»-ját oly drágán eladták. Ez az egyesület, amelynek a legelőkelőbb angolok köréből előbb 31, majd 40 tagja volt, nemcsak a régi értékes könyvek növekedését mozdította elő, hanem egyszersmind példáját is adta számos más egyesület alapításának, ha nem is ugyanolyan, de legalább hasonló törekvésekkel. Külföldi egyesületek is, mint a «Société des Bibliophiles» és az «Amis des livres» Párisban, keletkezésüket szintén az ez oldalról jött buzdításnak köszönhetik. Amíg azonban a francia könyvkedvelők különösen a ritka kiadásokat hajszolták s mindenekelőtt a fényes kötésekre s a jó illusztrációkra fektettek súlyt, addig az angol könyvkedvelők kevésbé voltak válogatósak és szívesen adtak magas árakat, ha ritka könyveket megszerezhettek. Az olasz könyvkedvelők már nem annyira a ritkaság, mint inkább a szép kiállítás szempontjából nézték a könyveket. A német könyvkedvelők pedig csak az olyan könyvek megszerzésére törekedtek, amelyek tanulmányaikra előnyösek voltak.

Franciaországban a régi és ritkább könyvekre Brunet, a tudós könyvkedvelő hívta fel a könyvkedvelők figyelmét. Ugyanis nagy műve előszavában a következőket mondja: «Kutatásaim eredménye, hogy megóvtam a megsemmisüléstől sok olyan könyvet, amely a haszontalan papírok sorsában részesül, ha az általam jelzett érték a tulajdonosok figyelmét fel nem ébreszti; hogy megakadályoztam az idegenek által potomon áron való széthordásukat s hogy végre rábírtam a könyvek kedvelőit, hogy bizonyos fényűzéssel köttessék könyveiket, ami azután hosszú időre biztosítja azok fennmaradását.» Ennek közzétételével természetesen a régi könyvek árát nagyon felemelte. Ez a XIX. század első felében tartott könyvárveréseken

érezhető is volt. Elsősorban is a latin és görög klasszikusokért fizettek magas árakat. Az inkunabulák, Aldinák és Elzevirek ára is rohamosan emelkedett. Minden könyvkedvelő ezeket kereste és csakhamar eltűntek a forgalomból. Ez azonban nem tartott sokáig, mert Franciaországban mindig kedvelték a változatosságot. Íme egy példa. Olaszországban egy 1886-ban megtartott könyvárverésen Horáciusz 1501-iki kiadásának árát 1200 frankban állapították meg s ugyanakkor a francia könyvárveréseken az ugyanazon időből és könyvkiadótól eredő Vergiliusz, Katullusz, Tibullusz stb. kiadásokat már 25–30 frankért kínálták. Csak Francis Greppe könyvkereskedő tette Horáciusz Elzevirnél megjelent kiadásának árát 300 frankra; de ő is csak azért, mert a kérdéses példány Richelieu bíbornok tulajdona volt. Egyébként a klasszikusok kiadásai igen olcsón keltek el.

A francia könyvkedvelők újabb érdeklődése a régi krónikák, a lovagregények és a XIV. Lajos korabeli költők felé irányult. Molière eredeti kiadásai a XVIII. század végén még számba se jöttek, de már a XIX. század első felében a könyvkedvelők legnagyobb része már ezeknek a megszerzésére törekedett. Így például a «Precieuses ridicules» című műve (megjelent 1660-ban Párisban Guillaume de Luyne-nél) 1650 és az «Ecole des femmes» című műve (megjelent ugyanott 1663-ban) 1500 frankért kelt el. Fontaine párisi könyvkereskedő Molière műveinek 22 kis köteteért, egyszerre véve, nem kevesebb, mint 28.550 frankot kért. Hasonló arányban emelkedett Racine, La Fontaine és más egykorú francia írók első kiadásainak értéke is. Francis Greppe könyvjegyzékében La Fontaine verses elbeszéléseinek Didot által 1795-ben közrebocsátott kiadása 1500 frankkal szerepel és Racine műveinek kétkötetes kiadásáért (megjelent 1697-ben Párisban Claude Barbin-nél) Durel könyvkereskedő 600 frankot kért. A francia költőkön kívül az olaszokat is kedvelték. Dante, Boccaccio és Aretino műveinek első kiadásai éppoly magas árakon keltek el, mint a francia költők művei. Amint azonban megállapítható, a legtöbb könyvkedvelő Boccaccioért rajongott s így egy 1527-iki firenzei kiadása, a híres «ventisettana», 1200 frankon túl emelkedett. Sőt a Pasinellonál Velencében 1729-ben megjelent hamisított kiadásért is magas árakat adtak és pedig azért, mert a példányok – mindössze 300-at nyomtattak – hamarosan elkeltek.

Az angol könyvárverésekről a következő kimutatás nyújt érdekes képet, amely néhány híres könyvkedvelő könyvtárának eladási árát a beszerzési árral együtt tünteti fel. A kimutatás szerint Duke of Roxburghe könyvtárának beszerzési ára 5000, eladási ára 23.397 font sterling volt, W. Bekford könyvtára 30.000 és 73.551, J. S. Turner könyvtára 20.000 és 30.000, Earl of Highburnham könyvtára 36.000 és 62.712, H. Huth könyvtára 120.000 és 80.990, R. Hoe könyvtára 100.000 font volt és 338.826 fonton kelt el. Amint látjuk, sem a Huth-, sem a Hoe-gyűjtemény ára nem végleges, mivel ezek csak részben keltek el. Persze az értéknövekedés itt megállapított szabálya nincs kivétel nélkül. Heber Rikárd könyvtárának beszerzésére 80.000 fontot költött s elárverezése csupán 57.000 fontot eredményezett. Megjegyzendő azonban, hogy e veszteség annak tulajdonítható, hogy az árverés igen kedvezőtlen időben (1834–1836) történt; kétségtelen, hogy ha napjainkban kerül e gyűjtemény eladásra, a Heber-könyvtárért befolyt összeg megközelítette volna a negyedmillió font sterlinget.

Ausztriában a ritka könyvek első árverését 1838-ban Bécsben, Németországban pedig 1843-ban Lipcsében tartották. Árveréseket, könyvjegyzék nélkül, Németországban különben már korábban is tartottak.

A magyar könyvkedvelők a ritka könyvek és nemzeti költők első kiadásai iránt sohasem tanúsítottak valami nagy érdeklődést. Az ilyeneknek vevői csak a nagy nyilvános könyvtárak voltak. Magyarországon különben a XIX. század második felében a ritka régi magyar könyveket igen olcsó áron lehetett megszerezni, ha valaki fáradságot vett magának azokat felkutatni. Így például gróf Apponyi Sándor Révai Leónak Pesti Gábor Ezopus-fordításáért (megjelent

1536-ban Bécsben), amely a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, 900 koronát adott. Az újabb időből származó könyveknek pedig alig volt árfolyama. Csak Ipolyi Arnold «Mitológiá»-járól tudjuk, hogy ára a nyolcvanas években 100 koronára szökkent fel, de az is csak azért, mert azt híresztelték róla, hogy a szerző összeszedte és elégette az összes megszerezhető példányokat. A legújabb időben azonban már jobban értékelik a ritka magyar könyveket s hogy ezek értéke megállapított, azt elsősorban Révai Leónak és Horovitz Lajosnak (mind a kettő tudományos antiquáriummal foglalkozott) köszönhetjük, jelenleg pedig Ranschburg Gusztávnak.

Nemrégiben Dodd H., a ritka könyvek nagy szakértője, kimutatást állított össze arról, hogy a földkerekségnek melyik a tíz legdrágább könyve. Nézete szerint első helyen Gutenberg Jánosnak első kiadású bibliája áll, amely Mainzban készült. Hogy mi az ára ma e ritkaságnak, azt nehéz megállapítani, mert évek óta egy példány sem került forgalomba, pedig az áruk minden eladás alkalmával emelkedett. Londonban egy példányt 1884-ben 78.000 koronáért adtak el, 1897-ben 80.000 koronáért. Hoe-nak, az elhunyt könyvkedvelőnek az volt a feltevése, hogy ha mostanában eladásra kerülne ilyen biblia, legalább 200.000 korona lenne az ára. Második helyre azt a psalteriumot teszi, amely 1457-ben jelent meg. Árát szintén 200.000 koronára teszik. Ennek egy példánya, de 1459-es kelettel, az elhunyt Quwitsch tulajdona volt. Hagyatékából Irving Tivadar vette meg és az ő révén került Pierpont Morgan könyvtárába. Harmadik helyre a «Híradás Prága ostromáról» című mű került. Az első angol nyelven írt mű ez, az első angol könyvnyomtató, Caxton Vilmos készítette 1469-től 1471-ig. Igen kevés példány maradt belőle és ezek legtöbbje is csonka. Chaucer «Canterbury Tales» című műve, amelyet 1478 táján nyomtattak, épen olyan ritka, mint az 1485-ből származó «Morte d'Arthur», Malery Thomas műve és ezek mellé sorakozik Shakespeare műveinek első foliókiadása. Az első Shakespeare-foliókiadást a londoni Van-Antwerp árverésen egy amerikai 72.000 koronáért vette meg. Igen nagy értéke van az első Amerikában nyomtatott törvénykönyvnek is. Ebből ezideig csak egyetlen példányt sikerült felfedezni. Tulajdonosa a brooklyni Church, értékét 100.000 koronára becsülik. Massachusettsben, Cambridge-ben nyomtatták 1648-ban. Ugyanott hat évvel korábban egy psalteriumot is nyomtattak. Ebből tíz példányt ismernek. A teljeseznek értékét megbecsülni sem tudják, mert évtizedek óta múzeumok a tulajdonosaik. Vanderbilt a maga idejében 5000 koronát fizetett egy példányért, de ma 50.000 koronát is megérne. Végül rendkívül nagy értéke van Shakespeare «Venus és Adonis» című műve első kiadásából megmaradt egyetlen ép példánynak. Ez egyúttal Shakespeare első nyilvánosság előtt megjelent műve.